

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

**Српска опозиција и успостављање дипломатских односа између
Краљевине Југославије и Совјетског Савеза (1939-1940)**

Ментор:

Проф.др. Мира Радојевић

Студент:

Саша Филиповић ИС 18/35

Београд, 2019.

Садржај

ПРЕДГОВОР.....	2-3	
УВОД/ Краљевина Југославија на међународној сцени до почетка Другог светског рата.....	4-12	
ПОЛИТИЧКА СЦЕНА У ЗЕМЉИ ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА		
Од уједињења до проглашења Шестојануарске диктатуре.....	13-17	
Од проглашења диктатуре до споразума Цветковић-Мачек.....	18-28	
ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИ ОДНОСИ ДО ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА		
Српско-руски односи до краја Првог светског рата.....	29-32	
Југословенско-совјетски односи између два рата.....	33-39	
Југословенско-совјетски односи у сенци Другог светског рата.....	40-44	
Почетак преговора и нормализација трговинских односа.....	45-49	
Преговори и успостављање дипломатских односа.....	50-54	
МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА И ПОЛИТИКА СРПСКЕ ОПОЗИЦИЈЕ.....		55-60
Реакција српске опозиције на успостављање дипломатских односа Краљевине Југославије и Совјетског Савеза.....	61-64	
Покушаји чвршћег ослонаца на СССР у предвечерје Априлског рата.....	65-75	
Југословенско-совјетски односи у сенци приступања Тројном пакту.....	76-82	
Априлски рат и прекид дипломатских односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза.....	83-84	
ЗАКЉУЧАК.....	85-88	
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	89	

Предговор

Циљ овог рада јесте да користећи доступну литературу и архивске изворе ближе представи међународни положај Краљевине Југославије и политику српске опозиције у односу на Совјетски Савез пред почетак и за време Другог светског рата. О овој теми до сада није писано у форми засебног рада, али је она помињана у литератури која се бави историјом Краљевине Југославије. Доста пажње југословенско-совјетским односима посвећено је у делу Александра Животића *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*. Професор Животић је у овој књизи дао један заиста исцрпан приказ међународног положаја Краљевине Југославије у освит Другог светског рата. У овој књизи је одређена пажња посвећена и политици коју су заступале водеће српске грађанске партије као и њихови политички погледи у односу на Совјетски Савез. Када је реч о ставовима водећих српских опозиционара много више драгоцених података су нам дале књиге *Сјећања на једну диктатуру* Драгослава Смиљанића и *Политичке успомене* Драгољуба Јовановића. Приликом читања мемоара Драгослава Смиљанића пре свега треба имати у виду да је та књига писана у специфичним политичким околностима после Другог светског рата поред тога и да су сами мемоари писани изузетно емотивним језиком. Мемоари Драгољуба Јовановића су за нас имали изузетну вредност јер је реч о једном од битних актера политичке сцене Краљевине Југославије из времена о коме се овде говори, такође Јовановић је био велики русофил и заговорник успостављања дипломатских односа са СССР-ом. Што се тиче мемоарске грађе врло корисна су нам била и дела *Емигрантске успомене* Мише Трифуновића и *Политички записи* књига бр.4 Ивана Рибара. Миша Трифуновић је као водећа личност радикалне странке на најбољи начин могао да нам прикаже политичку сцену из угла радикала окупљеног око главног одбора странке и Аце Станојевића, Нажалост, значајно мали део његових мемоара односи се на предратно раздобље. Што се тиче мемоара Ивана Рибара, њихова вредност је у томе што нам дају слику политичке сцене Краљевине Југославије из угла левог крила демократске странке, а можемо рећи и делимично како су комунисти гледали на актуелна политичка питања тога времена, пошто је група политичара окупљена око Ивана Рибара врло блиско сарађивала са комунистима. Књиге *Британци о Краљевини Југославији* књига бр. 3, Живка Аврамовског и *Југославија у кризи*, Јакоба Хоптнера помогле су нам да на најбољи начин

увидимо међународне околности пред почетак Другог светског рата и улогу Совјетског Савеза на међународној политичкој сцени. Поред ових дела коришћена је и друга литература која је допринела да се колико је могуће употпуни слика о овој теми. На крају треба додати и да када су у питању архивски извори који су у овом раду коришћени, они потичу из Архива Југославије тј. из следећих фондова: *фонд Милана Стојадиновића, фонд Централног пресбиороа председништва министарског савета краљевине Југославије, и фонд Министарства спољних послова краљевине Југославије.*

Структура рада конципирана је тако да је у уводном делу дата општа слика међународног положаја Краљевине Југославије пред почетак Другог светског рата. Затим, пажња је посвећена приказу политичке сцене у Краљевини Југославији такође, до пред почетак Другог светског рата. Дакле, покушано је да се прикаже како су међународна политичка превирања утицала на Краљевину Југославију а самим тим и на политику водећих српских опозиционих странака. Рад се грубо гледано може поделити у две веће целине. Прва целина рада би се бавила спољнополитичким положајем земље до почетка рата и политиком странака које су биле на челу земље односно оних које су биле у опозицији. Друга целина рада би се бавила приказом руско-српских односа кроз историју, са стављеним највећим акцентом на међуратне односе Краљевине Југославије и Сојветског савеза односно акцентом на приказ околности у којима је дошло до нормализације трговинских а потом и дипломатских односа између две земље. Такође овде је посебна пажња посвећена погледима српских опозиционара на ове догађаје, укључујући поред политичких ставова српских опозиционих странака и ставове војних и црквених кругова. На крају је приказан неуспешни покушај владе да се евентуалним чврћим везивањем за Совјетски Савез успе добити на времену и у неизбежни рат ући са што боље позиције.

Приликом писања овог рада тежили смо што објективнијем приступу, односно на првом месту је стављено сагледавање релевантних историјских чињеница. Надамо се да ће овај рад успети да оствари циљ који смо пред себе поставили и да ће представљати колико је то могуће, скроман допринос у сагледавању једне занимљиве теме из прошлости Краљевине Југославије.

Краљевина Југославија на међународној сцени до почетка Другог светског рата

Силе победнице из Првог светског рата успоставиле су нови поредак у Европи који је био заснован на низу међународних уговора који су били потписани на конференцији у Паризу у временском периоду од 1919 до 1920.године. Ови уговори имали су за циљ да утврде стечене позиције сила победница али и истовремено да онемогуће потенцијалне ревизионистичке тежње поражених земаља. Највише тежњи за ревизијом тзв. Версајског поретка исказивале су Немачка и Италија. Евидентни сигнали радикализације немачке спољне политике постали су јасно видљиви од 1933. године када је на место немачког канцелара изабран Адолф Хитлер. Већ до почетка друге половине тридесетих година Немачка је успела да користећи пасивност и неусаглашеност у ставовима великих сила ојача сопствену оружану силу отворено кршећи одредбе мировних уговора, Немци су се одрекли Локарно пакта¹, у потпуности су ремилитаризовали Рајнску област и све више су угрожавали суверенитет суседне Аустрије.

Сила победница Француска је била свесна наглог успона Немачке и опасности која јој прети, међутим због датих међународних околности Французи су били принуђени да воде двоструку спољну политику. Са једне стране Француска се трудила да Немце поново укључи у европски поредак али и истовремено је настојала да изгради низ савезништва која би требало да задрже Немачку у предвиђеним границама. Једно од средстава француске спољне политике била је и Мала антанта. Настала потписивањем низа уговора које су од августа 1920. до августа 1921.године потписале Краљевина СХС, Чехословачка и Румунија. Ове три земље је првенствено удружио страх од ревизионистичких планова Мађарске, истовремено Мала антанта је служила Французима као гаранција да неће доћи до обнављања Хабзбуршке монархије односно служила је и као брана потенцијалном ширењу болшевизма са истока. Ипак да би створили јак бедем одбране версајског поретка у Средоземљу, Французима су на њиховој страни биле потребне две у овом случају сукобљене државе Италија и Краљевина Југославија. Такав план је усвољавао измирење

---

¹ Локарнски пакт је политички уговор који су 1925.године потписале Велика Британија, Француска, Немачка, Италија и Белгија. Уговором је загарантована непровредисвост граница између Белгије и Немачке, и Француске и Немачке. За више информација види В. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918-1941*, Zagreb 1975

ове две земље чији су се интереси оштро сукобљавали на овом подручју. Већ од 1918.године дакле од краја рата, Италија је наступала отворено непријатељски према младој југословенској краљевини исказујући отворене претензије пре свега на југословенски део далматинске обале. Немоћна да се сама носи са надмоћнијим суседом, Краљевина Југославија је своје наде полагала у свог покровитеља и ратног савезника Француску. Међутим, показаће се да интереси две земље често неће бити истоветни. Краљ Александар Карађорђевић је увидевши у ком правцу се развијају прилике у Европи, био приморан да покуша да пронађе компромисно решење са Мусолинијем. Он је од 1929. године па све до своје погибије преко разних посредника покушавао да Мусолинија придобије на договор. Преговори би најчешће запињали око питања Албаније. Наиме, циљ Југославије био је да спречи да Италија продре у дубину балканског полуострва а за Италију је најлакше средство да дође до тог циља била управо окупација Албаније. Албанија је преко два Тиранска пакта из 1926 и 1927. године постала прикривени протекторат Италије стога је југословенски монарх покушавао на све начине да спречи будући Мусолинијев корак а то је била окупација Албаније. Краљ Александар је у преговорима нудио Мусолинију да ће он са своје стране признати важност трговинских, индустријских и финансијских интереса Италије у Албанији. Управо то је 1932.године краљ Александар нудио преко посредника дворског декоратера Капија. Међутим, Мусолини је одбијао сваки договор, јер није желео да дели утицај на Јадрану.² После Марсејског атентата уследио је прекид италијанско-југословенских преговора који је трајао све до 1937.године.

Када су у питању послератни односи са Немачком, они су пре свега били условљени положајем Немаца. Немачка је сносила велике последице пораза у рату и борила се да постепено изађе из политичке изолације како би повратила улогу велике силе. У таквим околностима она је према југоисточној Европи водила уздржљиву политику. Немачка је постепено показивала свој интерес ка сарадњи са Југославијом најпре на трговинском а затим и на културном пољу. Логично, све интензивнија економска сарадња условила је и политичко зближавање две земље. Немци су у сарадњи са Југословенима видели најпре прилику да потисну француски утицај на том простору. Крајем друге деценије двадестог века повећале су се амбиције Немачке да поново постане велика сила. Пошто је у рату

---

² Jakob Hopner, *Jugoslavija u krizi: 1934-1941*, Rijeka 1973, 64-65.

изгубила колоније, у Берлину је донета одлука да као основа за економско уздизање треба да се прошири везивањем аграрних земаља југоисточне Европе за немачку привреду у оквиру већ од раније познатог плана за стварање немачког привредног простора. Потписивање трговинског уговора са Југославијом 1.маја 1934. године је важан моменат у том правцу. Овим уговором Немачка се обавезала да ће куповати пољопривредне производе из Југославије по ценама вишим од оних на светком тржишту с тим да плаћање врши путем клиринга тј. извозом индустријских производа у Југославију. Овај споразум био је у складу са циљем да се постигну и политички циљеви тј. да се у Југославији створи поприште против француских и италијанских интереса у Подунављу.

После убиства краља Александра у Марсеју октобра 1934. године власт у Краљевини Југославији је у име малолетног краља Петра II преузело намесништво. У намесништво су улазили кнез Павле, др Раденко Станковић и Иво Перовић. Суштински главни носилац унутрашње и спољне политике у земљи у наредном периоду био је кнез Павле Карађорђевић. У околностима када од Француза нема помоћи по питању италијанске опасности, југословенска дипломатија се све више окреће сарадњи са Немачком видећи у њој противтежу италијанској опасности. Када је октобра 1935.године Италија извршила војну инвазију на Етиопију, чланице Друштва народа укључујући и Југославију увеле су јој економске санкције. Ова одлука нарочито је погодила Југославију пошто је Италија до тада била њен главни трговински партнер. Погоршање односа Рима и Београда на економском пољу успешно су искористили Немци који од тог тренутка постепено постају главни економски партнер Југословена.

Са доласком Милана Стојадиновића на место председника југословенске владе јуна 1935.године започета је политика постепеног дистанцирања од Француске и Мале антанте. Заправо, Стојадиновић је правилно увиђао да му са те стране неће стићи неопходна помоћ у случају конфликта са Италијом. У пракси се такође све више показивало да Балкански пакт³ и Мала антанта нису сигуран гарант заштите интереса Краљевине Југославије. Питање отпора могућој италијанској агресији постављено је у мају 1936. године на седници сталног савета Балканског пакта. Грчки премијер Метаксас је тада пренео

---

³ Балкански пакт су 1934.године формирале Краљевина Југославија, Турска, Грчка и Румунија. Циљ ових земаља био је да се спрече бугарске намере за ревизијом мировног уговора потписаног у Нејиу 1919.године. Пакт се брзо показао као дисфункционалан пошто је Бугарска упорно одбијала да му приступи. За више види Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку(1492-1992)* 430.

Стојадиновићу да његова земља не жели да преузме ништа против Италије ако иза Југославије не би стајала В. Британија. Пар месеци после тог састанка, одржан је састанак сталног савета Мале антанте у Братислави. Ту се показало да постоје знатне разлике у гледиштима Чехословачке с једне и Румуније и Југославије са друге стране. Чехословаци су уплашени од Немачког надирања покушавалаи да Малу антанту преобликују у савез одбране од напада било које друге земље, са друге стране Румуни су избегавали обавезу да прискоче у помоћ Чехословачкој и Југославији. Видело се и да се три земље разилазе и око питања рестаурације Хабзбурга у Аустрији односно Аншлуса, као и око односа према Совјетском Савезу о чему ће касније бити више речи. Из ових разлога се у истогриографији братиславски састанак обично узима као почетак распада Мале антанте.⁴

На другој страни Мусолини је одустао од сарадње са Француском и Великом Британијом и све више се окретао постизању договора са Хитлером. Два владара су октобра 1936.године потписала споразум о подели утицајних сфера тзв. Осовина Рим-Берлин. Марта исте године, Немачка је отакзала Локарно пакт и послала је своју армију у демилитаризовану зону рајнске области. Млака реакција Друштва народа на директан чин агресије и непоштовања међународног права, уверила је Југословене да се версајски поредак у Европи полако али сигурно распада. У том смилсу премијер Стојадиновић је предузео одређене кораке. Најпре је потписан пакт о вечном пријатељству са Бугарском 24.јануара 1937. године, да би као круна Стојадиновићевих настојања да се постигне договор са до тог тренутка непријатељски расположеним суседима дошли тзв. *Београдски уговори* који су потписани 25.марта 1937. године. Стојадиновић је заправо у том тренутку само следио британску политику на средоземљу. Британци су у јануару исте године потписали тзв *Центлмеснки споразум* са Италијанима. Управо као што је Британији требала сигурност на Средоземљу коју је пронашла у договору са Италијом тако је и Југославија требало да за себе обебеди сигурност на Јадрану у договору са Италијом. Овај споразум изгледа као радикалан заокрет у спољној политици Краљевине Југославије, међутим до њега није дошло изненада. Година 1937. је кључна у том погледу. Тада је ситицао уговор о пријатељству са Француском потписан 1927.године. На велико изненађење југословенских дипломата Француска је приликом преговора о продужењу уговора предложила нови уговор са роком важења од 5 година. Истовремено Стојадиновић је приликом ових

---

⁴ J.Hoptner, *nav.delo*,90-92.

разговора увидео потпуну неодређеност француске дипломатије. Французи су упорно избегавали да дају било какве гаранције за очување југословенске независности у случају ратног сукоба у Европи. На крају је потписан политички и трговински уговор али је Стојадиновићу било јасно да упориште својој политици мора тражити на другом месту. Истовремено Стојадиновић је покушавао да ојача сарадњу са Великом Британијом. У честитци на склапању Центлменског споразума Југославија је исказала уверења да ће овај споразум бити гарант неповредивости њених граница. Међутим, уследио је врло непријатан одговор из Лондона, Београду је јасно стављено до знања да британска влада поменути уговором није на себе преузела обавезу очувања неповредивости југословенских граница.⁵ Дакле, било је јасно да је и Британија на првом месту опредељена ка постизању договора са Мусолинијем. Стојадиновић је увидео да се сада отворила могућност договора са Италијом, односно да британски интереси неће бити угрожени договором ове две стране. Београдски уговори су заправо били политички и привредни споразум. У основним цртама, две стране су се обавезале да ће поштовати заједничке границе, а ако би једну од њих напала трећа страна друга страна уговорница би се уздржала од сваке сметње. Две стране су се сложиле и да у случајевима када су им угрожени интереси заједнички ће наступати и договарати се о мерама које треба предузети. Мусолини се овим уговором обавезао да ће спречити терористичке припреме усташке организације на територији његове земље. Према привредном уговору, Италија се обавезала да ће повећати увоз југословенских производа и да ће у међусобној размени дати Југославији статус најповлашћеније нације.⁶ Што се тиче Мусолинија њега је на договор са Београдом упућивао страх од даљег ширења немачког утицаја на овом простору. Октобра 1937. године Стојадиновић је посетио Париз и Лондон где се још једном могао уверити да ослонац својој политици не може наћи код традиционалних савезника његове земље. Исто тако се почело увиђати да Велика Британија постепено успева да потисне до тада пресудан политички утицај Француске у Југославији.

Укупно гледано 1937. година је европску дипломатију ставила пред велике изазове. У Шпанији се све више разбуктавао грађански рат и док су Немци и Италијани активно подржавали фашисте генерала Франка, западни савезници Британија и Француска се нису

---

⁵ А. Животић, *Југословенско-совјетски односи: 1939-1941*, Београд 2016, 50.

⁶ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, Buenos Ajeres 1963, 417-419.

мешали. На другој страни долазак Мусолинија у посету Хитлеру септембра 1937.године показао је да између две земље постићи потпуни консензус по свим питањима важним за међународне односе у Европи.⁷ Немачка је имала зелено светло да приступи решавању аустријског питања за које је она била у том тренутку највише заинтересована. Посета британског министра иностраних дела лорда Халифакса у новембру уверила је Хитлера да Британија неће реаговати ако он приступи насилном присаједињењу Аустрије. Политику попуштања које су водиле Британија и Француска у односу на Хитлера треба разумети у контексту унутрашње политичке ситуације у тим земљама. На челу Британије у то време била је Балдвинова влада када ју је у мају 1937.године сменила влада Невила Чемберлена, обојица британских премијера су рачунала да се са Хитлером и Мусолинијем могу нагодити. Друга половина тридесетих година у Француској била је праћена смењивањем низа влада, оштрим сукобима левице и деснице затим бројним социјалним немирима. Стога, унутрашња нестабилност уз нагомилане економске и политичке проблеме и неспремност за војне сукоб, нису дозвољавале државним вођствима западних сила да одлучније реагују на спољно-политичком плану у то доба.⁸

Охрабрен слабостима међународне заједнице, Хитлер је наредио да немачке трупе 13.марта 1938.године умарширају у Аустрију. Овим чином је са политичке карте Европе нестала једна суверена земља чије је постојање било гарантовано мировним уговорима.⁹ Западни државници су рачунали да ће овим Хитлерови апетити бити задовољени те су се ограничили само на исказивање формалног протеста. Југословенске власти су на вест о аншлусу издале наређења својој пограничној стражи да сарађује са немачким службеницима а затим је од Берлина затражено да зајамчи неповредивост југословенских граница. Ускоро је Хитлер објавио да Немачка нема других циљева ван Аустрије и да југословенска граница неће бити угрожена.¹⁰

Међутим, убрзо се показало да се западне дипломате налазе у великој заблуди, следећи Хитлеров корак било је јавно покретање питања положаја немачке мањине у Чехословачкој. Постављајући нове услове западним сvezницима, Хитлер је додатно закомпликовао међународну ситуацију доводећи је на ивицу ратног сукоба. Велика

---

⁷ А Животић. *нав. дело*,36.

⁸ Исто 38.

⁹ Исто 39.

¹⁰ Ј.Ноптнер, *нав.дело* 138.

Британија и Француска су поново реаговале помирљиво, па је на међународној конференцији у Минхену одржаној 29-30.септембра 1938.године спорна Судетска област предата Хитлеру. Британски премијер Чемберлен је био искрено уверен да је овим договором спречен рат и загарантован мир у Европи. Судетска криза задала је много веће бриге кнезу и Стојадиновићу, јер би у случају да се у акцију против Чехословака укључи и Мађарска, Југославија била дужна да притекне у помоћ свом савезнику из Мале антante. На срећу по Београд то се није десило, те је на свест о одлукама Минхенске конференције Стојадиновић могао само да немачком посланику у Београду фон Херену изјави своје „безгранично дивљење“ због Хитлеровог успешног ширења граница Трећег рајха.¹¹ Дакле, као што смо видели Чехословацима нису помогли западни савезници а ништа им није вредео ни одбрамбени уговор који су имали са Француском и Совјетским Савезом нити чланство у Малој антанти. Још једном се на делу оказало да су велике силе спремне да жртвују мале државе зарад сопствених интереса.

Након споразума са Италијанима, Стојадиновић је у јануару 1938.године посетио и Берлин где је дочекана на спектакуларан начин. Хитлер се потрудио да Стојадиновића увери у мирољубиве намере Немачке политике, као и да Немци немају било какве територијалне претензије према Југославији. На први поглед може се рећи да је Стојадиновић могао бити врло задовољан овом посетом. Међутим, западни савезници су све више исказивали сумње у намере Стојадиновићеве политике односно сумње у то да ли се он приликом посете Хитлеру лично обавезао на нешто Немцима.¹² Биле ове сумње основане или не, свакако се у ово време не може рећи да је Краљевина Југославија променила у потпуности званични курс своје спољне политике пошто је сваки званичан корак на дипломатском пољу који би предузео Стојадиновић био у сагласности са политиком западних савезника.

Увидевши слабости међународне заједнице исказане у Европи, Мусолини се осећао охрабреним да предузме одлучне кораке. Позивајући се на неиспуњене обавезе из Лондонског уговора, Италија је затражила поједине делове француских колонија у северној Африци. Пошто је Париз одлучно одбацио те Мусолинијеве захтеве, он је компезацију нашао на Балкану тј. у Албанији. Априла 1939.године уследио је ултиматум влади у Тирани, одговор који је стигао из албанске престонице није задовољио

---

¹¹ Ј.Ноптнер, *нав.дело* 142.

¹² А.Животић, *нав.дело*, 61.

Мусолинија те је уследила војна интервенција и Албанија је постала део италијанске империје. Реакција југословенске владе је изостала. Наиме, фебруара 1939.године је смењен Стојадиновић, овај догађај је изазвао велико незадовољство у Риму и Берлину јер је Стојадиновић сматран гарантом југословенске спољне политике. Нови премијер Драгиша Цветковић је сада морао уверити Немце и Италијане да падом Стојадиновића није дошло до промене у спољној политици. Корак у том правцу био је и постављање дотадашњег посланика у Берлину Александра Цинцар-Марковића на место министра иностраних дела. Дакле, Цвектовићева влада је окупацију Албаније примила без протеста истовремено неутралност Балкана је одговарала Хитлеру због припреме похода на Пољску. Охрабрене дотадашњим успесима Немачка и Италија су ојачале савезништво потписивањем *Челичног пакта* 22.маја 1939.године. Убрзо је Анतिकомитерна пакту приступила и Мађарска а све више му се приближавала и Румунија. Крај грађанског рата у Шпанији означио је победу фашизма и на крајњем западу Европе. Уплашене развојем ситуације у Европи западне силе су се окренуле до тада неприхватљивом партнеру за сарадњу тј. Совјетском Савезу који је сада постао преко ноћи пожељан партнер. Ипак до споразума три силе није дошло. Совјети су инсистирали на праву проласка њихових трупа кроз Пољску и Румунију у случају немачког напада на западне савезнике, пошто Лондон и Париз нису могли пристати на ове совјетске услове, Стаљин се окренуо договору са Хитлером. Исход тајних преговора било је потписивање уговора Рибентроп-Молотов од 29.августа 1939.године. Две стране су се договориле око разграничења утицајних сфера на Балтику при чему су се Финска, Летонија, Естонија и делови Пољске нашли у совјетској зони утицаја а признато им је право и на Бесарабију. Немци су обезбедили своје интересе у Литванији и деловима Пољске.¹³ Споразум са Стаљином дао је ветар у леђа Хитлеру да се окрене својим завојевачким плановима у Пољској. Отворено изазивачка политика Немачке разбила је постојеће илузије о могућности споразума са Трећим рајхом. Суочена са немачком агресијом Француска и Британија дале су гаранције Пољској влади да ће јој притећи у помоћ у случају немачког напада.

Припреме Хитлерових трупа за напад на Пољску изнова су ставиле Југославију у епицентар немачко-италијаских договора. Приликом сурета у Берхтесгардену августа 1939.године Хителер је Мусолинију отоврено предлагао да следи Немце у планираном

---

¹³ А.Животић, *нав.дело*, 43.

нападу на Пољску тако што ће он истовремено напасти Југославију односно окупирати територију Далмације и Хрватске. Међутим, Мусолини је у том тренутку био одлучан да његова земља остане неутрална пошто није спремна за рат.¹⁴

На вест о избијању Другог светског рата у Европи, југословенска влада је реаговала проглашењем неутралности. Наиме, у званичном саопштењу владе стајало је да ће „Југославија остати неутрална у сукобима у којима нису тангирани њена независност и њен интегритет“.¹⁵ Оваква реакција југословенске владе била је условљена чињеницама да земља није војно спремна за рат као ни да Југословенска Краљевина у том тренутку нема поузданог савезника међу великим силама.

---

¹⁴ А.Животић, *нав. дело*, 68-69.

¹⁵ Политика 5. септембар 1939.

Политичка сцена у земљи до почетка Другог светског рата

Од уједињења до проглашења Шестојануарске диктатуре

Свечаним чином проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1.децембра 1918.године у кући Крсмановића у Београду, остварен је вишедеценијски сан о стварању заједничке државе Јужних Словена на Балкану. Међутим, још за време припреме уједињења и у тешким и неизвесним годинама Великог рата а онда и од првих дана заједничког живота на површину су избијали многобројни проблеми. Може се рећи да је у политичком и социјалном погледу млада југословенска држава била суочена са изазовима сличним као и у већини европских држава тога доба. У политичком погледу главна опасност долазила је од потенцијалне могућности рестаурације Хабзбуршке монархије, затим од сепаратистичких тежњи у Хрватској, Македонији и на Косову и Метохији. У социјалном погледу доминантан је био страх од ширења болшевизма из Совјетског Савеза.

На политичкој сцени све до атентата у Марсеју главну реч имао је краљ Александар Карађорђевић. Првим уставом из 1921.године краљ је и правно легализовао своју моћ односно ситуацију да се ни једна битна политичка одлука у земљи не може донети без његове сагласности. Краљ је био противник јаких странака и политичких вођа, и вештим махинацијама успешно је држао све конце власти у својим рукама. На првом месту захваљујући његовом утицају није могло доћи до обједињавања српског политичког фронта као што је то био случај на хрватској страни.¹⁶ На српском делу југословенске политичке сцене доминантне су биле стара Народна радикална странка на челу са Николом Пашићем до његове смрти 1926.године и новоформирана Југословенска демократска странка на челу са Љубом Давидовићем. Прва је деловала претежно на српском етничком подручју и важила је као национално српска, док је ЈДС деловала на подручју целе државе и важила је за номинално југословенску странку. Одређени утицај међу српским бирачким телом имала је и новоформирана Земљорадничка странка на челу

---

¹⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1988*, knjiga br.1, Beograd 1986, 132-133.

са истакнутим предратним дипломатом Јованом Јовановићем Пижоном. Што се тиче Хрвата, доминантну улогу за све време постојања прве заједничке државе играла је Хрватска републиканска сељачка странка. Ову странку су под именом Хрватска пучка сељачка странка основали браћа Антун и Стјепан Радић 1904.године. Одбацујући акт уједињења и монархију Стјепан Радић је променио назив странке у Хрватска републиканска сељачка странка залажући се за „неутралну сељачку миротворну републику“ у границама Југословенске државе¹⁷. Загреб је постепено постао средиште опозиције према Београду. Хрватски национални идентитет био је врло снажан и изграђен тако да није било већег прихватања наднационалног југословенства на коме се инсистирало нарочито у време шестојануарске диктатуре.¹⁸ Највећи део Словенаца гласао је за Словенску људску странку Антона Корошеца док је већина муслиманског живља у Босни и Херцеговини гласала за Југословенску муслиманску организацију Мехмеда Спахе.

На велику штету по националне интересе српског народа, српске странке нису никада успеле да обнове своју бројчану снагу нити убедљивост својих програма као што је то био случај до уједињења. Главни разлог за то према једном од најцењенијих српских историчара Милораду Екмечићу лежи у историјском промашају водеће српске странке тј. Радикалне странке да оствари свој главни програмски циљ негован у последње две деценије тј. циљ да се створи јединствен српско-хрватски народ¹⁹. Нарочито после смрти Пашића 1926.године странка није више имала одговарајућих личности које би препородиле странку. Од радикалне странке су се одвајале бројне вође и стваране су разне фракције. Тако је рецимо међу првима Стојан Протић покушавао да организује Независну радикалну странку. Главни одбор странке окупљен око Аце Станојевића и Мише Трифуновића био је немоћан да заустави фракцијашење у редовима странке. То страначко шаренило је најбољи доказ расцепа између чланства странке и њеног интелектуалног вођства. Такође чињеница је да радикали нису имали ништа ново да понуде бирачима у свом програму. О томе пише и један од савременика додуше члан супротног тabora Демократске странке истичући у својим сећањима, да је радикалној странци недостајао

---

¹⁷ М.Екмечић, *нав.дело*, 397.

¹⁸ Милош.Тимогијевић, *Драгиша Васић: (1885-1945) и српска национална идеја*, Београд 2016, 249.

¹⁹ М. Екмечић, *нав.дело*, 397.

адекватан социјални програм ,затим да су страначке вође после смрти Пашића дубоко загазиле у корупцију и оптужујући их за политиканство.²⁰

Демократска странка такође није била поштеђена унутрашњих расцепа, тако се 1924. године од странке одвојио један од водећих људи Светозар Прибићевић који ће основати Самосталну демократску странку. Према Екмечићу, Демократска странка никада није изградила праву идеологију и тоје разлог њеног малог историјског учинка. Странка је остајала доследна првобитном убеђењу да се сепаратизам у држави може превазићи демократизацијом земље па је убрзо напуштала свој дотадашњи унитарни концепт.²¹ У оквиру странке је од почетка 30их година врло утицајно било и лево крило странке које се окупљало око Ивана Рибара, Чеде Плећевића и Драгослава Смиљанића. Леви демократи су тих година врло блиско сарађивали са комунистима, односно у најчешћем броју случајева служили су им као корисно средство за пропагирање њихове револуционарне политике.²² Ни земљорадници нису били поштеђени унутрашњих подела, најпре се унутар странке формирало утицајно лево крило на челу са Драгољубом Јовановићем, земљорадничка левица ће после смрти страначког вође Јована Јовановића Пижона прерасти у посебну Народну сељачку странку 1940. године на челу са Драгољубом Јовановићем. Десно крило земљорадника се окупљало око Милана Гавриловића који је на месту шефа странке наследио Пижона.

Већ су избори за Уставотворну скупштину 1920.године показали изненађујућу снагу новоформиране Комунистичке партије Југославије. КПЈ је настала 1919.године под називом Социјалистичка радничка партија Југославије, односно на оснивачком конгресу у Вуковару 1920.године донесени су програм и назив је промењен у Комунистичка партија Југославије. Комунисти су се залагали за подизање југословенске револуције и стварање совјетске републике Југославије, као облик власти су предвиђали „диктатуру пролетеријата“. Промовисали су дух југословенског унитаризма. Као подручни органи партије на терену су деловале бројне синдикалне организације, у Загребу је 1919.године формиран Савез комунистичке омладине Југославије, док су по универзитетима постојали

---

²⁰ Dragoslav Smiljanić, *Sjećanja na jednu diktaturu*, Beograd 1960, 40.

²¹ М. Екмечић, *нав. дело*, 399.

²² Ivan Ribar, *Politički zapisi IV*, Beograd 1952, 156.

студентски марксистички клубови.²³ Због свог антидржавног деловања Комунистичка партија је забрањена доношењем обзнане 29. децембра 1920.године. Поред комуниста проглашена је забрана рада свих радикалних односно сепаратистичких организација у земљи, укључујући и ХСС. Међутим, убрзо је уследио одговор комуниста, убијен је министар унутрашњих послова и творац Обзнане Милорад Драшковић.

Од проглашења Видовданског устава 28.јуна1921.године до проглашења шестојануарске диктатуре 6. јануара 1929. године није успео покушај да се створе темљи парламентарне и демократске државе. Најјача хрватска странка ХРСС је бојкотовала изборе за уставотворну скупштину а до 1925.године и парламент. Радићев циљ био је да бојкотом избора онемогући да се устав донесе двотрећинском већином како је било предвиђено Крфском декларацијом. Устав је на крају ипак изгласан додуше простом већином а и сам Радић га је прихватио 1925.године када је из формирао владу са Пашићем и из назива своје странке избацио реч „републиканска“. Као што се могло и предпоставити сарадња радикала и ХСС-а није била дугог века, завршила се 1927.године када се ХСС поново нашла у опозицији. Те године десио се још један шок на политичкој сцени, Стјепан Радић и Светозар Прибићевић су склопили политички договор. Од ХСС-а и СДС-а формирана је Сељачко демократска коалиција. Тако је дотадашњи најватренији заступник државног централизма и бранилац националног унитаризма Светозар Прибићевић постао један од најгласнијих критичара централизма и политике двора залажући се за федерализам. Политичка ситуација у земљи двадесетих година је била изузетно нестабилна као што видимо, вређања и сукоби у скупштини су били свакодневна појава а владе су се смењивале као на траци. Држава се уместо парламентарне демократије, претворила у парламентарну анархију.²⁴ Врхунац кризе у земљи је познати атентат у скупштини од 28.јуна 1928.године када је радикалски посланик Пуниша Рачић је после жучне дебате са скупштинске говорнице извадио пиштољ и запуцао у правцу групе посланика СДК. Том приликом су убијени Павле Радић и Ђура Басаричек, тешко је рањен Стејепан Радић а лакше су рањени Иван Пернар и Иван Гранђа.

На састанку са шефовима странака 7. јула краљ је истакао да је као излаз из кризе спреман да прихвати чак и ампутацију Хрватске пре него увођење федерализма. После неуспелог

---

²³ М.Екмечић, *нав.дело*, 393.

²⁴ Исто 407.

покушаја да образује неутралну владу са генералом Хацићем односно после нуђења мандата Корошецу, ситуација се вратила на старо као и пре атентата. СДК је донела резолуцију која је значила даље радикализовање ставова коалиције, одлучено је да се њихови посланици више неће враћати у парламент. Ситуација се додатно погоршала када је 8.августа преминуо Стјепан Радић, напетост у земљи била је на врхунцу. Постоји неколико сведочанства савременика који су сматрали да је Радићева смрт трегедија јер се рачунало да се са њим упркос свему ипак могло преговарати. О томе пише патријарх Гаврило Дожих, преносећи у својим сећањима један разговор са краљем Александром из 1934.године где се види да краљ искрено жали за Радићем из горе поменутог разлога.²⁵ Радића је на челу странке и Сељачко демократске коалиције наследио Влатко Мачек убеђени клерикалац и тврдокорни хрватски националиста. На састанку шефова странака који је сазвао краљ са циљем да се покуша превазићи политичка криза у земљи, Мачек је истицао да је криза у земљи државне а не парламентарне природе. Затим он је испред коалиције коју представља изнео предлог да се земља преуреди на федералном принципу тј да се подели на 7 јединица(Словенија, Хрватска, Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и Војводина). Наравно овај предлог је био неприхватљив и за краља и за српске странке, самим тим послужио је као одличан аргумент краљу да пошто међу парламентарним странкама постоје супротна гледишта немогуће је постићи било какво парламентарно решење.

---

²⁵ Гаврило Дожих, *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1990, 86.

Од проглашења диктатуре до споразума Цветковић-Мачек

Краљ Александар је 6.јануара 1929.године у земљи завео лични апсолутистички режим. Суспендовавши устав и распустивши скупштину забранио је све политичке странке и организације са племенским и верским обележјима. Позивајући се на државни и национални унитаризам, краљ је укинуо поделу земље на области и племена. Краљевина СХС је 3.октобра променила име у Краљевина Југославија и подељена је на 9 бановина(Дравска, Савска, Приморска, Дринска, Дунавска, Врбаска, Зетска, Моравска и Вардарска). На чело владе као и на чело бановина краљ је поставио себи одане људе. Владу је поверио генералу Петру Живковићу који је уживао његово велико лично поверење. Српске опозиционе странке су без већег отпора прихватиле ново стање у земљи. Неки политички ангажовани интелектуалци тога доба су у својим сећањима оштро осуђивали пасивност српских странака попут Драгослава Смиљанића и Ивана Рибара. Интересантно је да је прва реакција Мачека била позитивна,то је разумљиво пошто је укинут Хрватима омрзнута видовдански устав. Међутим, јако брзо Мачек је променио став пошто је поред осталих странака било забрањено деловање и ХСС-а. Краљ је веровао да ће увођењем диктатуре отворити пут новом таласу интеграције југословенске нације. Међутим, краљев режим је што је време више пролазило све више губио присталице а пристизале су све гласније осуде из европских престоница. Баш зато краљ је одлучио да модификује свој режим, а први корак ка том циљу било је доношење устава. Устав је назван *октроисани* пошто га није донело народно представништво како то обично бива у демократским државама , већ га је владар лично „октроисао“ тј. подарио народу. Нови устав је донешен 1931.године задржао је централистичко устројство државе, земља је дефинисана као уставна и наследна монархија дакле, не и парламентарна. Одредбе устава давале су краљу аполутну моћ одлучивања.²⁶ Дакле, новинама које је септембарски устав увео није означено враћање на поредак из видовданског устава њиме је само санкционисана политика и пракса шестојануарске диктатуре па је отворени апсолутизам замењен прикривеним.

---

²⁶ В. Petranović, *nav.delo*, 199-200.

Један од вођа левог крила демократа Драгослав Смиљанић у својим сећањима бележи да се водећи људи из најачих грађанских партија нису слагали са диктатуром али и да се нису против ње ни борили. Пишући доста једнострано и политички острашћено о том времену Смиљанић наводи како су вођи српских опозиционих странака на првом месту гледали личне интересе. По њему вођи најачих српских опозиционих партија, Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јоца Јовановић Пижон су упорно одбијали позиве који су им упућивали леви демократи да би било добро формирати јединствени фронт насупрот власти. Смиљанић још додаје да су српске странке због чињенице да се нису претерано истицале у критици новог стања, губиле углед у народу што је била истина. Смиљанић ово време описује као мрачно доба, доба у коме су политички противници власти били прогањани, наравно на првом месту комунисти док су се истовремено убрзано богатали људи блиски режиму. По Смиљанићу у то време није било никог да устане у одбрану грађанских слобода, „ни један шамар не пуче у целој земљи“, док су „послушно све странке ставиле главу на пањ“²⁷ Сличне податке у својим успоменама даје нам и радикалски првак Миша Трифуновић. Пропагандне тврдње Комунистичке партије о „монархо-фашистичкој“ диктатури краља Александра нису у складу са истином. У Краљевини Југославији је после 1929.године на снази био недемократски и диктаторски али не и фашистички режим. Фашистичке организације и појединци били су у опозицији. Усташка организација Анте Павелића имала је све елементе фашистичке организације, у Србији је профашистичка обележја добио на првом месту антикомунистички покрет Збор Димитрија Љотића иначе политичара југословенског опредељења. Југословенска краљевина се супростављала фашистичким покретима али је истовремено трпела и велику пропагандну активност комуниста.

Економска ситуација у земљи на почетку тридесетих година била је заиста тешка. То је последица светске економске кризе која је своје прве последице у то време остављала на Балкану. Велики број људи остао је без посла, односно био је принуђен да ради за изузетно ниске наднице. Занимљиво је да Смиљанић у својим сећањима признаје да је највеће ударце режиму заправо задала баш економска криза, тј. да су се масе народа окретале против власти видећи у њој главног кривца за стање у земљи. То је нарочито ишло на руку комунистима. Дакле, може се закључити да је укидање парламентарног поретка и завођење

---

²⁷ D. Smiljanić, *nav.delo*, 42.

дикатуре дало ветар у леђа екстремистима који су сада у новим условима своје деловање оправдавали борбом за успостављање демократије и националних слобода.

Нова политичка ситуација у земљи ублажила је антагонизме који су до тада постојали између српских странака и Сељачко демократске коалиције. Међутим, већ из првих контаката страначких вођа из пролећа 1929.године видело се да обе стране полазе са битно различитих позиција у оцени шестојануарског режима. И док је за опозицију у Србији главни циљ борбе био повратак на парламентарни режим, Мачек и СДК су полазили од тога да је укидање демократије у земљи само последица тежње режима да се учврсти унитаристичко-централистичко уређење земље. Дакле, за њих је основно политичко питање било питање државног уређења а не демократије. Тако је питање изласка на изборе 1931.године поделило опозицију. Мачек је био за излазак на изборе, међутим услови прописани изборним законом били су такви да његова коалиција није могла сама да наступи, па је Мачек покушао да створи ширу коалицију са српским странкама уз ЈМО и СЛС. На другој страни већина српских опозиционих вођа сматрала је да изборе треба бојкотовати. На крају је на изборе изашла само једна листа и то владина. Носилац те листе био је генерал Живковић. Заступници изабрани са те владине листе формирали су свој скупштински клуб који се претворио у политичку странку под именом „Југословенска радикално-сељачка демократија“ (од 1933године носи назив Југословенска национална странка). Дакле, видело се да шестојануарски режим није замишљен да буде привременог карактера. У ово време краљ Александар је покушавао на више начина да успостави контакт са Мачеком. Ипак, до споразума није могло доћи јер је Мачек инсистирао на федералном преуређењу земље. Ти Мачекови планови су своје место нашли у тзв. *Загребачким пунктацијама* које је вођство СДК усвојило на састанку у Загребу 7.јуна 1932.године. Због антидржавних ставова изнесених у пунктацијама али и бројних радикалних изјава датих за стране новинаре, Мачек је убрзо завршио у затвору. Непосредно пред трагичну погибију, краљ је планирао да коначно реши тзв „хрватско питање“ давањем извесне аутономије Хрватима. Потврду овој тврдњи можемо наћи у мемоарима Патријарха Гаврила који је на ову тему разговарао са краљем септембра 1934.године²⁸. Краљеву политику према опозицији свакако треба посматрати у контексту међународних прилика, наиме тада је на њега вршен јак притисак посебно из Лондона и

---

²⁸ Г.Дожих, *нав.дело*, 89.

Париза о потреби сређивања односа у земљи. Трагична смрт краља Александра учинила је неактуелним његове планове, а политику двора од тада водио је његов брат од стрица кнез Павле Карађорђевић.

Краљ Александар убијен је приликом званичне посете Француској 8.октобра 1934.године. Атентат су организовале и извеле Усташе у сарадњи са терористичком организацијом ВМРО. По свему судећи иза атентата су стајале Италија и Мађарска. Пошто је млади краљ Петар био малолетан, власт је у његово име преузело намесништво чије је чланове покојни краљ одредио лично у свом тестаменту. У намесништву су поред кнеза Павла били још сенатор и бивши минстар просвете др Раденко Станковић и савски бан Иво Перовић. Заправо главну реч у држави од Марсељског атентата до 27.марта 1941.године водио је кнез Павле. У политичкој средини Краљевине Југославије, кнез Павле био је релативно непозната личност. То је последица чињенице да се он до смрти свог рођака није занимао за политику. Самим тим постојала су очекивања да ће кнез будући да је био бивши енглески ђак и обожавалац енглеског парламентаризма, коначно раскрстити са омраженом диктатуром, Међутим, убрзо је уследило отржење. На вест о погибији краља завладао је мук на политичкој сцени. Како цинично бележи Смиљанић, он се погибији краља лично обрадовао, али обрадовали су се и сви вођи српских странака опозиције јер су рачунали да се сада створила прилика да дођу на власт.²⁹ Наде им је распршио кнез који је мандат поверио Богољубу Јевтићу који ће донети један од најрепресивнијих изборних закона у историји југословенског парламентаризма уочи избора 1935.године. Да би уопште изашла на изборе према овом закону опозиција је морала да се удружи.

После мукотрпних преговора вођства СДК, ДС-а, СЗ-а и ЈМО постигнут је договор о заједничком наступу на изборима као *Удружене опозиције* са Влатком Мачеком као носиоцем листе. Носилац владине листе био је председник владе Јевтић, ту су још биле старорадикалска листа Боже Максимовића и листа покрета Збор коју је предводио Димитрије Љотић. Прихватање српских странака да носилац заједничке листе буде Мачек чин је потпуне политичке капитулације и израз стварне политичке немоћи српских странака. Према званичним резултатима владина листа је освојила 60,6% гласова, УО је освојила 37,4%, Љотићева листа 1,2% а Максимовићева 0,8%. Захваљујући изборном

---

²⁹D. Smiljanić, *nav.delo*, 90-91.

закону победничка листа је аутоматски добила 3/5 мандата у скуштини а остатак се делио пропорционално. Упркос поразу вођи УО могли су да буду задовољни. Како бележи Смиљанић више од милион људи скупило је храброст и гласало је „у брк“ власти.³⁰ Са својим страначким колегом слаже се и Иван Рибар. Иако је однео победу на изборима Јевтић је убрзо био принуђен да поднесе оставку своје владе те је нову владу формирао дотадашњи министар финансија Милан Стојадиновић.

Милан Стојадиновић из жеље да обезбеди што јачи ослонац својој власти у владу укључио и СЛС и ЈМО. Августа 1935.године формирана је „Југословенска радикална заједница“ популарна Јереза, састављена од највећег дела Народне радикалне странке, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. Лако се може видети да је овим потезом остатак опозиције окупљен око Мачека политички изолован. Стојадиновић се убрзо посветио покушају решавања хрватског питања. То је била последица чињенице да већина политичког вођства Хрвата није признавала легитимитет његове владе али ни заједничке државе. Стојадиновић је преко својих личних састанака са Мачеком заправо покушао да удаљи ХСС од опозиције у Србији што је више могуће. Најпознатији је састанак двојице политичара од 16.јануара 1937.године у близини Брежица на граници Словеније и Хрватске. У својим мемоарима Стојадиновић тврди да му је кнез пред одлазак на преговоре дао упуство да он може о свему преговарати али да не сме дирати у устав земље односно да нема говора о увођењу федерализма. Мачек је наравно тражио управо то, на шта му је Стојадиновић одоварао да се устав не сме мењати док је краљ малолетан. Он је Мачеку тада понудио тзв. *Мало решење* које је предвиђало да ХСС добије 5 ресора у Стојадиновићевој влади, та нова влада би донела нов изборни закон, закон о збору и договору и спровела би скупштинске изборе. Тзв. *Велико решење* тј. ревизија устава било би актуелно тек за 4 године када краљ постане пунолетан. Мачек је логично одбио овај предлог.³¹

На другој страни српски део вођства УО био је забринут због преговора Мачека са Стојадиновићем. Демократе, Радикали и Земљорадници су израдили један нацрт као основу за програм сарадње опозиције пославши га на увид Мачеку. Опозиција се на крају успела договорити и то на бази споразума који је изградио Милан Гавриловић. Споразум

³⁰ D. Smiljanić, *nav.delo*,101

³¹ Milan Stojadinović, *nav.delo*, 512-519.

СДК и УО је потписан 8.октобра 1937.године у Загребу. Кључне су три тачке овог споразума. Прва тачка каже да је устав из 1921.године донешен без Хрвата а устав из 1931.године без Срба и против Срба. Због тога ова влада нема ауторитет и потребно је формирати нову владу од представника свих странака које имају корена у народу. Та влада треба да прогласи привремени основни закон којим ће се укинути тадашњи устав. Друга тачка доноси захтев за расписивањем слободних избора за уставотворну скупштину. И коначно трећа тачка каже да нови устав мора бити прихваћен од већина Срба, Хрвата и Словенаца.³² Опозициони вођи су се сагласили да споразум треба представити у српском народу као први акт којим су Хрвати од своје воље и слободно призали заједничку државу, док се хрватском народу он треба приказати као први акт којим су вође српских странака признале да су Хрвати равноправни фактор у заједничкој држави. Кнез Павле и Стојадиновић нису благоданно гледали на удруживање опозиције али нису били ни претерано забринути пошто је стабилност владе била загарантована.

Ипак један догађај из 1937.године дубоко је уздрмао владу Милана Стојадиновића. Реч је о познатој „Конкордатској кризи“. Наиме, у потрази за формулом чвршћег ослонца на међународној сцени Стојадиновић је потписао Конкордат са Ватиканом 25.јуна 1935.године. Скупштина је најпре одбијала да усвоји текст Конкордата да би га најпосле тесном већином потврдила. Конкордат је био покушај да се Католичкој цркви да низ бенефиција попут васпитања католичке омладине, постављање верских наставника у школама, право ширења вере, законску обавезу родитеља да се деца у мешовитим браковима имају крстити у католичкој вери и сл. Идеолошкој и политичкој мрежи Католичке акције овим су отворена врата за легално делање. Укратко речено овим уговором Католичка црква у Краљевини Југославији била би стављена у више него повлашћен положај. У јавности се зато подигла велика прашина а најгласнији у критици Конкордата били су Српска православна црква односно патријарх Варнава, затим бројни интелектуалци, страначки прваци и масе обичног света. Протести православних верника изазвали су кризу у држави, и земља се нашла на ивици грађанског рата. Врхунац кризе био је у јулу 1937.године када се десила чувена „крвава литија“ тј. физички сукоб жандармерије и верника у центру Београда. На крају је Стојадиновић устукнуо пред

---

³² Архив Југославије(у даљем тексту АЈ) фонд 37-фонд Милана Стојадиновића, *Удружена опозиција*, фацикла 10, јединица описа 60

притиском јавности и одустао од конкордата, те текст уговора није никада изашао пред сенат и самим тим није био ни ратификован. Ситуација у земљи је поново била под контролом.

Крај 1938. године протекао је у знаку децембарских избора. На изборе су изашле три листе, владина(коалиција Јерезе и ЈНС Светислава Хођере) њен носилац био је Стојадиновић, листа Удружене опозиције на челу са Мачкеом и листа покрета Збор на челу са Димитријем Љотићем. Мачек је имао за циљ да окупи што већи број противника режима па се тако у његовом табору нашло места и за дојучерашње љуте противнике попут генерала Живковића. Реакција српских опозиционих вођа на овакве политичке компромисе није била довољно енергична. Упркос свим притисцима и злоупотребама изборног процеса владина листа однела је неуведљиву победу освојивши 54,9%(1,643,738 гласа), УО је освојила 44%(1,364,524гласа) Љотићева листа је освојила 1%(30,734гласа) Када упоредимо ове изборе за петомајским видимо јасно осипање владиних а повећање гласова које је освојила опозиција. Међутим, изборни закон је још једном осигурао доминатну већину владиној листи тј. 306 наспрам 67 мандата колико је добила опозиција. Једина страна која је могла да буде задовољна резултатима избора била је ХСС која је освојила највише гласова у својој историји потврдивши апсолутну доминацију на хрватској политичкој сцени. Изборни резултати су без обзира на све значили неформалну победу идеје српско-хрватског споразума и захтева за демократизацијом земље. Разлоге изборног неуспеха на територији Србије српски политичари су тумачили на сличан начин. Радикалски првак Миша Трифуновић у својим успоменама поставио је логично питање како је могуће да Хрвати увек имају стабилан број гласова односно мандата док три српске странке поново остају без мандата. Трифуновић тврди да је одговор у следећем, наиме хрватски народ је јединствен у борби против Срба које доживљавају као опасност по хрватство насупротив њима српски политичари нису осећали никакав страх те су се стога само још више међусобно гложили и делили.³³ Слично мишљење дели и Иван Рибар који додаје да су се избори у Србији могли добити у приближно истом проценту како је то успела СДК у Хрватској да се вође странака нису водиле најпре себичним интересима

---

³³ Милош Трифуновић, *Емигрантске успомене*, Земун 1998, 24.

односно да није прављен компромис са међу бирачима врло непопуларним личностима попут генерала Живковића.³⁴

Пошто је из владе одстранио Корошеца кога је означио као главног кривца за лоше резултате на изборима, Стојадиновић је поново покушао да се договори са Мачеком. Показало се поново да је договор немогућ јер обе стране упорно остају при својим позицијама. Стојадиновић због овога није ни најмање очајавао пошто је био сигуран да Мачекову предност остварену на изборима може неутралисати подршком коју ужива код кнеза, својом премоћи у скупштини и подршком која му стиже из Немачке и Италије. Одмах након избора опозиција се разишла на још једном питању, било је то питање бојкота парламента, пошто се део србијанских посланика одлучио да не учествује у бојкоту парламента који је предводила СДК.

Почетком фебруара 1939.године Стојадиновић је изненада примио оставке петорице министара. Испрва га то није бринуло па је покушао да изведе обичну реконструкцију своје владе. Међутим, када му је кнез одбио потврду исте схватио је да је реч о завери. Разлоге за рушење Стојадиновића треба тражити у његовим преговорима са министром иностраних дела Италије Ђаном око поделе Албаније. Наводно је Стојадиновић у тим разговорима отишао предалеко у везивању за силе Осовине не консултујући кнеза. Било како било кнез Павле је мандат за састав владе поверио дотадашњем министру социјалне правде, Драгиши Цветковићу који је свој кабинет саставио претежно од чланова Јерезе и неколико неутралаца. Убрзо је постало јасно да је кнез изабрао ову владу да би без сметњи могао остварити свој план о споразуму са Мачеком. Цветковићу је од почетка била намењена улога кнежевог курира и сама влада није имала никакву улогу у преговорима. Удружена опозиција се сада нашла у врло незгодној ситуацији, заузет је негативан став према влади пошто се рачунало да једино они имају легитимитет да преговарају са Хрватима као представници српског народа. Са друге стране страначки вођи нису смели отворено да се противе преговорима пошто су се и сами заузимали за споразум са Хрватима. Опозиција је морала да пази и да се не замери претерано кнезу пошто је било јасно да он подржава политику владе. Миша Трифуновић бележи да је кнез договарајући се са Мачеком најпре за циљ имао да разбије УО. Он даље каже да је вођство три најаче

---

³⁴ I. Ribar, *nav. delo*, 36.

српске странке било непријатно изненађено Мачековом издајом. Штавише, он је тражио од вођа српских странака опозиције да га овласте да у њихово име преговара са владом, што су наравно они одбили јер је било потпуно неприхватљиво да Срби овласте Хрвате да воде преговоре са српском страном у име Срба.³⁵ После низа састанака Цветковића и Мачека коначно је склопљен споразум који је свечано објављен 26.августа 1939.године. Споразумом Цветковић-Мачек формирана је Бановина Хрватска, једна истинска држава у држави. Бановина Хрватска је настала спајањем Савске и Приморске бановине, са котарима Дубровник, Травник, Фојница, Брчко, Градачац, Дервента, Шид и Илок. Њен обим није био дефинитивно уређен јер је остављено да се коначне границе накнадно уреде. Законодавну власт у бановини вршили су заједнички краљ и хрватски сабор а управну је имао бан кога је именовао краљ. Хрватски сабор имао је право и да доноси посебни буџет. Споразум је правно био одређен на основу члана 116 устава који је остављао краљу тј. намесништву могућност да у изузетним ситуацијама може спровести ванредне мере несависно од уставних или законских прописа.³⁶ Стварањем Бановине Хрватске трасиран је пут у федерализацију земље што је учињено у послератном комунистичком раздобљу.

Стварање Бановине Хрватске последица је појачаних политичких притисака пре свега Велике Британије. Сепаратистичке тежње Хрвата као што можемо видети нису се више ослањале само на ревизионистички настројене земље већ су добиле подршку и демократске Велике Британије. Споразум са Хрватима био је заправо део решења унутрашњег оснаживања Краљевине Југославије, међутим брзо ће се показати да овај споразум није задовољио Мачека и ХСС. Српска јавност у реакцији на споразум била је подељена. Миша Трифуновић је критиковао споразум постављајући питање зашто су у састав Бановине ушли бројни срезиви са српском већином. Такође он истиче да су овим споразумом српски опозиционари остали усамљени у борби за демократизацију земље.³⁷ Вођство демократа издало је саопштење у коме се наводи да они нису били упућени у ток преговора и да је споразум одступање од слова споразума опозиције из 1937.године.³⁸ Главни одбор земљорадника предвођен Миланом Гавриловићем поздравио је споразум³⁹

---

³⁵ М.Трифунуовић, *нав.дело*, 31.

³⁶ В. Petranović, *нав.дело*, 296-297.

³⁷ М. Трифуновић, *нав.дело*, 32.

³⁸ I. Ribar, *нав.дело*, 75.

³⁹ Политика 4.септембар 1939.

Земљорадници су у новој влади Цветковић-Мачек имали и свог представника у министру пољопривреде Васи Чубриловићу. За вођство КПЈ овај споразум био је само договор хрватске и српске буржоазије ка даљем угњетавању народа Југославије и подели власти. Лево крило демократа предвођено Рибаром и Плећевићем поздравило је споразум као праведно решење хрватског питања и увертиру ка даљој демократизацији земље. По сведочењу Рибара главни одбор демократске странке је од новембра 1939. године кренуо у кампању окупљања српства са карактером велико-српске творевине и аргументом одбране угроженог српства.⁴⁰

Посебно критички став према споразуму Цветковић-Мачек заузела је група истакнутих српских интелектуалаца окупљених око Српског културног клуба. Основан 1937.године Српски културни клуб је покушавао да формулише српски национални програм за будућност. Идеје иза којих је стајао СКК биле су засноване на либерално-просветитељским основама. Водећа личност и председник клуба био је академик Слободан Јовановић, поред њега врло утицајни у клубу су били још адвокати Драгиша Васић и Никола Стојановић, затим историчар Владимир Ћоровић, и професор универзитета Јустин Поповић. Посебно се Драгиша Васић истицао у текстовима за „Српски глас“ тј. званично гласило клуба. Васић је јавно иступао против хрватског национализма и споразума о унутрашњој подели Југославије. После изјава са хрватске стране да је Бановина Хрватска само једна етапа у обрби за хрватско национално подручје српски интелектуалци тражили су збијање редова. Српски глас је посебно указивао на многе спорне територије које су постале део Бановине, нпр области западног Срема и Славоније, Далмације и Дубровника. Истовремено негиране су тврдње о националној посебности Македоније, њене територије, имена и језика. СКК се такође посебно истицао у критици Конкордата.⁴¹ Коначан пројекат за решавања српског националног питања почео је око расправа о тзв. „Српским земљама“ новембра 1939.године. постојао је и један нацрт уредбе о Српским земљама из 1940.године. За престоницу је било одређено Скопље а у састав те аутономне државе у југословенским оквирима требало би да уђу све територије изван граница Бановине Хрватске. Та би аутонома држава имала краља и сабор као законодавна тела. Ипак планови о формирању Српске земље остали су само у нацртима. Убрзо су са својим захтевима за

---

⁴⁰ I.Ribar, *nav.delo*, 103.

⁴¹ М. Тимотијевић, *нав. дело*, 338

омеђавањем територија иступили и босански муслимани. Наследник Мехемеда Спахе на челу ЈМО Џафер Куленовић захтевао је да БиХ добије „хисторијске границе“ на реци Дрини на истоку. Главни проблем са даљим преуређењем земље и формирањем нових јединица био је у разграничењу између хрватске и српске јединице посебно у Босни и Војводини. Цветковићева Јереза и највећи део српских политичких групација у земљи стајао је на гледишту да све територије источно од Бановине Хрватске, дакле осталих 5 бановина треба да уђу у састав српске јединице. На то никако није могао пристати Мачек па је питање даљег преуређења земље изнова одлагано. Оваква је била слика југословенске политичке сцене и њеног српског дела у тренутку избијања Другог светског рата у Европи.

Југословенско-совјетски односи до почетка Другог светског рата

Српско-руски односи до краја Првог светског рата

Гледајући целокупну дотадашњу историју међусобних односа две земље, односи царистичке Русије према српском народу били су претежно пријатељски односно савезнички. На првом месту, два народа је повезивало заједничко словенско порекло и православна вера. Односи два народа били су посебно активни током бурног деветнаестог века. Наиме, у епохи решавања тзв. Источног питања⁴² Русија је играла кључну улогу. Уз велику помоћ Русије, српски народ је у деветнаестом веку успео да се ослободи вишевековног робовања под Турцима. Наравно, паралелно са политичким развијали су се и културни односи. Млада српска национална елита која је сазревала у деветнаестом веку иако је на првом месту била задојена западним идејама гајила је искрена русофилска осећања. Царистичка Русија је као и свака велика сила имала одређене интересе на Балкану и у склопу њене балканске политике важно место је заузимала и Србија. Дешавало се током историје и да се интереси два народа нису поклапали, најбољи пример за то је Санстефански мировни уговор из 1878.године којим је завршен руско-турски односно српско-турски рат и чије одредбе је диктирала Русија. Овде се показало да је царска Русија на првом месту заступала интересе Бугарске који су ишли директно на уштрб интереса Кнежевине Србије. Али као што је горе поменуто ако се изузму ретке епизоде попут ове у историји српско-руских односа ипак преовлађују пријатељски односи и подударност интереса.

У тренутку избијања Првог светског рата главна узданица Краљевине Србије била је царска Русија. Београд је очекивао да ће му најпре из Петрограда стићи неопходна помоћ против много надмоћнијег противника али и преко потребна подршка за ратне циљеве

---

⁴² Према професору Милораду Екмечићу Источно питање представља *Питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване Западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923.* За више види Милорад Екмечић, *Између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2019, 79.

Краљевине Србије формулисане Нишком декларацијом из децембра 1914.године.⁴³ Међутим, нажалост по српски народ Русија је у овај рат ушла војно неспремна и са бројним унутрашњим на првом месту социјалним проблемима. Наиме, Русија се 1905.године суочила са два тешка ударца, први је био пораз у рату са Јапаном а други велико незадовољство народа које је кулминирало избијањем социјалне револуције 1905.године када су се на улицама Петрограда нашле на десетине хиљада незадовољника политиком владајућег цара Николаја II. Показаће се нажалост да цар није ништа научио из ове опомене. Одмах на почетку рата се показало да ствари не иду у најбољем правцу по Русе. Милионске жртве на фронту и велика глад која се попут епидемије ширила Русијом уз појачану бољшевичку пропаганду кулминирале су великим незадовољством у народу фебруара 1917.године. Цар Николај II Романов био је принуђен да абдицира у корист свог брата Михаила који се убрзо такође одрекао престола. Власт је тада прешла у руке Петроградског совјета који је имао функције привремене владе. Западни савезници нису јавно осудили револуционарне догађаје у Русији, штавише поздрављена је порука која је долазила из Петрограда а то је да Русија остаје у рату на савезничкој страни што је савезницима у том тренутку и било најважније. Дана 22 марта 1917.године мали савезници међу којима је била и Краљевина Србија признали су и *de iure* привремену владу у Русији.⁴⁴ Председник српске владе Никола Пашић био је наравно забринут догађајима у Петрограду. Пашић је преко тамошњег посланика Мирослава Спалајковића али и бројних других емисара попут Александра Белића и Станоја Станојевића настојао да обезбеди подршку нових власти за ратне циљеве Србије. Нови министар спољних послова Русије Миљуков примио је српске емисаре изневши им уверавања да његова земља снажно подржава тежње југословенских народа ка уједињењу.⁴⁵ Ова вест наишла је на велико одобравање српске владе и југословенске политичке емиграције која се тада налазила у иностранству. Међутим, убрзо се на челу Русије променило неколико влада и земља је западала у све дубљу политичку и социјалну кризу. Октобарска револуција означила је коренит друштвени преображај Русије али и промену спољне политике земље. Влада тј. Совјет народних комесара на челу са Владимиром Илићем Лењином донела је познати

---

⁴³ Ратни циљеви краљевине Србије озваничени су доношењем Нишке декларације од 7 децембра 1914.године. Краљевина Србија је тада објавила да је њен главни ратни циљ ослобођење и уједињење братских народа тј. свих Срба, Хрвата и Словенаца. за више види Милорад Екмечић, *нав. дело*, 350.

⁴⁴ Никола Поповић, *Србија и Руска револуција 1917-1918*, Београд 2014, 4-5.

⁴⁵ Исто 16.

Декрет о миру којим је рат који је водила Русија дефинисан као бесциљан и империјалистички, односно констатирано је да га је потребно што пре окончати. Српска влада је била веома забринута због ових нових околности, стога се Пашић својски трудио да појача пропаганду у Русији настојећи да докаже новим властима да српски тј. југословенски национализам није империјалистички већ да је супротан сваком империјализму.

Нове револуционарне власти одмах су приступиле преговорима са Централним силама о изласку Русије из рата позивајући и своје савезнике да следе њихов пример. Краљевина Србија је поступила као и друге земље чланице Антанте тј. није одговорила на овај позив из Петрограда.⁴⁶ Пашић се попут вештог државника трудио да подешава своју политику ослоња на Русију у складу са тамошњим дешавањима пошто је и даље било јасно да Србија не може и не сме да се ослања само на Русе. Посланик Спалајковић се зато трудио да искористи своје добре личне везе са Троцким. Међутим, приликом њиховог сусрета Троцки је Спалајковићу пренео да нова власт у Русији неће одустати од преговора о изласку из рата али да он лично има симпатије према Србији која је како он каже кроз историју увек била жртва великих сила и предмет њихових погађања. Пашић је ову вест примио са крајњим неповерењем уз опаску „видећемо да ли ће он ово обећање испунити“.⁴⁷ Преговори Русије и Централних сила завршени су потписивањем Брест Литовског уговора 3.марта 1918.године. Овим споразумом Русија је званично изашла из Првог светског рата уз одређене обавезе које јој следују као пораженој страни. Излазећи из једног рата Русија је убрзо загазила у нови овај пут грађански. Наиме део војске одбио је да призна болшевичку власт, те је новембра 1918.године адмирал Александар Колчак извршио државни удар у Омску. Убрзо се цео Сибир нашао под контролом белогардејских побуњеника. Формирана је и влада на чијем челу се налазио Колчак и која је одмах покренула дипломатску акцију код западних савезника не би ли обезбедила признање тј. легитимитет. Међутим, једина држава која је признала легитимитет Колчакове владе била је Краљевина СХС. Одлука о признању Колчакове владе објављена је у службеним новинама 28.априла 1919.године,тада је за посланика на југословенском двору именован Василиј Штрандман док је за отправника послова у Омску именован Јован Д.

---

⁴⁶ Н.Поповић, *нав.дело*, 88.

⁴⁷ Исто 99.

Миланковић.⁴⁸ Занимљиво је да се у том тренутку на територији Русије налазило више добровољачких корпуса махом српских. Миланковић је успео да окупи већину тих добровољаца у Добровољачки пук Срба, Хрвата и Словенаца под командом мајора Благотића. Међутим, грађански рат се по белогардејце завршио трагично. Без довољне количине ратног материјала, лошег снабдевања, недостатка хране и опереме њихове снаге биле су осуђене на пораз. Јануара 1920.године адмирал Колчак је дао оставку, а убрзо је заоробљен од стране Црвене армије и стрељан. Војна мисија Краљевине СХС успела је да пребаци остатке југословенских трупа а Миланковића је на положају отправника послова наследио Божидар Пурић коме је остало само да приведе крају послове око евакуације југословенских грађана.

---

⁴⁸ Исто 146.

Југословенско-совјетски односи између два рата

Како српска влада никада није формално признала совјетску власт можемо рећи да односи две земље никада нису ни били успостављени мада су они у пракси постојали. Још пре капитулације Руса у рату, а услед немачког напада на Петроград 1917.године српско посланство било је евакуисано а као овлашћени представник у земљи остао је Радослав Јовановић. Промена односа совјетских власти према југословенским дипломатама уследила је марта 1919.године. то је била последица формирања тзв. *Југословенског совјета радничких и сељачких депутата*, заправо револуционарне организације састављене од југословенских комуниста, која је требало да преузме надлежности дотадашњег југословенског конзулата. Тако је и формално 3.марта 1919.године дошло до прекида дипломатских односа.⁴⁹ Као представник Колчакове владе у Омску остао је још само конзул Миланковић који је тако био и последњи југословенски дипломата у царској Русији до фебруара 1920.године.

Првих послератних година Краљевина СХС чврсто је стајала на позицијама непризнавања совјетских власти. На другој страни Совјети су настојали да успоставе контакте са југословенским дипломатама све у циљу тежњи да њихова земља изађе из међународне изолације у коју је била гурнута. Тако се народних комесар за иностране послове Совјетског Савеза Чичерин већ 13.октобра 1920.године обратио југословенским дипломатама са предлогом да се успоставе пријатељске везе са циљем размене представника. Београд није одговорио на овај предлог Чичерина.⁵⁰ Неповерење југословенских власти према Совјетима било је двојако. Краљ Александар је био изузетно лично антибољшевички расположен а истовремено југословенска дипломатија није желела да успостављањем дипломатских односа са Совјетима да додатни ветар у леђа антидржавним активностима југословенских комуниста. У контактима који су одржавани између југословенских и совјетских дипломата на првом месту се говорило око питања репатријације руских грађана на територији Краљевине Југославије.

---

⁴⁹ А.Животић, *нав. дело*, 74.

⁵⁰ Исто 76.

Наиме, после пораза у грађанском рату бројни руски емигранти су уточиште нашли у Краљевини СХС. Процењује се да их је пред почетак Другог светског рата у земљи било око 25 000. Историјске везе, словенско порекло и православље значајно су утицали на интеграцију Руса у новој средини посебно на територији Србије где су махом и били насељени. Међу тим људима било је на десетине истакнутих интелектуалаца и културних радника који су оставили неизбрисив траг у југословенској односно српској средини. Руска емиграција стварала је широку мрежу својих удружења и организација што је био један од видова подстицања модернизације српског међуратног друштва. Руске избеглице су унапредиле опустошену Србију после Великог рата посебно на интелектуалном пољу, доносећи пуно позитивних европских искустава.⁵¹ На пример истакнути историчар Георгије Остогорски оснивач је византолошке катедре на Филозофском факултету у Београду. Југословенске власти односно српски народ нарочито су се благонаклоно односили према белим Русима. О њима је вођена посебна брига, прикупљана је новчана помоћ, обезбеђиван им је смештај и лечење уколико је то било потребно. Тако *Политика* у свом броју од 21.октобра 1929.године доноси вест да ће руским козацима бити додељена земљишне парцеле на обраду, јер су како аутор текста бележи, руски козаци поред тога што су одлични ратници уједно и рођени и пољопривредници.⁵² Бројни су примери писама захвалности руских емиграната упућених југословенском двору, влади и Српској православној цркви у којима им се ти људи захваљују на љубави и бризи која им је указивана.

Непосредни контакти југословенских и совјетских дипломата наставили су се и у наредним годинама. Тако су министри иностраних дела две земље Нинчић и Чичерин на конференцији у Ђенови разматрали актуелна питања у односима две земље, посебно питање војне акције против СССР-а која је наводно била припремана на територији Краљевине СХС. Нинчић је одлучно демантовао ове шпекулације. Чичерин је од свог колеге захтевао да његова земља прекине помћ белогардејцима и предлагао му да би било корисно успоставити дипломатске односе. Нинчић је овај предлог изнео пред своју владу

---

⁵¹ М. Тимотијевић, *нав.дело*, 260.

⁵² АЈ, 38-Централни пресбиро председништва министарског савета краљевине Југославије, фасцикла бр. 882, Политика 21.октобар 1929.

уз коментар да он лично сматра да би било врло корисно започети преговоре око успостављања односа, влада ипак није подржала овај Нинчићев предлог.⁵³

Како је време пролазило Совјети су успевали да побољшају свој међународни положај. У току 1924.године добили су званично признање од стране влада Велике Британије, Француске и Италије. Као логична последица уследило је и отопљавање односа између Београда и Москве. На прелазу из 1925. у 1926. годину, југословенска влада је на своју иницијативу покушала да ступи у контакт са Совјетима и то преко турског министра спољних послова Араса. Чичерин је тада посало поруку да је његова земља спремна да окрене преговоре око успостављања дипломатских односа али је заузврат тражено да југословенске власти распусте белогардејске војне организације на својој територији. Преговори су овог пута запели око совјетског инсистирања на отвореним и директним преговорима док је Београд инсистирао да се преговори држе у тајности. Преговори су коначно пропали услед јаке кампање београдске штампе о разорном деловању бољшевичке пропаганде.⁵⁴ Један извештај са терена упућен конзуларно-трговачком одељењу министарства иностраних дела најбоље сведочи о ставовима противника нормализације односа са Совјетима. У основним цртама у том тексту се каже да би евентуалним склапањем трговинског уговора била отворена врата бољшевичким агентима који би прерушени у трговце могли несметано да врше комунистичку пропаганду и отворено финансирају илегалне антидржавне организације.⁵⁵ Краткотрајно отопљавање односа Београда и Москве треба посматрати у контексту догађања на Балкану тх година. Наиме, потписивањем Тиранског пакта Мусолини је закуцао на врата Југославије. Сигурно је да су краљ и влада Пашић-Радић управо у преговорима са Совјетима тражили ново упориште за „дипломатски рат“ са Мусолинијем. Убрзо су и од стране савезница из Мале антанте почели стизати сигнали да би било корисно успоставити дипломатске односе са Москвом. Главни подстрекач те акције била је Чехословачка. Краљевина СХС се на ове сигнале владе из Прага држала доста уздржано. Иза ове дипломатске акције заправо је стајала политика Француске главног покровитеља Мале антанте. Французи су у ствари

---

⁵³ А.Животић, *нав.дело*, 81.

⁵⁴ Исто 85-86.

⁵⁵ АЈ, фонд 334 Министарство спољних послова, фасцикла 466,јединица описа 1462-1466

рачунали да противтежу све већим ревизионистичким тежњама Немачке могу наћи у савезништву са Совјетима.

Завођење шестојануарског режима окренуло је нову страницу у односима са СССР-ом. Свакако да првих година личног режима краља Александра није могло доћи до признања Совјета. До прво озбиљније приближавања Совјета и земаља чланица Мале антанте дошло је услед околности које су биле проузроковане Мусолинијевом иницијативом о директоријуму четири велике силе. Као реакција Мале антанте уследило је потписивање *Конвенције о дефиницији нападача* које су три земље потписале са Турском 4.јула 1933.године. Београдска *Политика* је посветила извесну пажњу овом догађају додуше не претерану преносећи ову вест под насловом „Један значајан међународни акт“⁵⁶. Ово је био први међународни акт који су ове земље потписале са СССР-ом са којим до тада нису имале уређене дипломатске односе. Свакако да је реч о признању Совјетског Савеза додуше посредне природе. Чехословаци су искористили овај акт да појачају свој притисак на Београд. На конференцији министара иностраних послова Мале антате у Загребу јанара 1934.године донета је долука да се успостављању односа са Совјетима има приступити чим се за то буду створили услови. Београд је водио политику неспречавања својих савезника у предузимању ових корака али је са своје стране заржао став да ће одлуку о званичном признању донети накнадно. Чехословачка очигледно нје имала такав луксуз, она је то отворено ставила до знања својим савезницима већ у јуну 1934.године, наиме услед вести о скором потписивању регионалног пакта између Совјета, Француза, Пољака и Немаца, Чехословацима је хитно био потребан договор са Москвом како не би завршили у потпуној политичкој изолацији. Пошто се Београд није званично оглашавао јуна 1934.године дошло је до заједничког признања СССР-а од стране Чехословачке и Румуније. СССР је истовремено био примљен и у Друштво народа. Краљ Александар је ипак још увек сматрао да са признавањем Совјета још треба причекати иако су сви суседи укључујући и непријатељски настројене Мађаре и Бугаре са њима имали успостављене пуне дипломатске односе. Истакнути финансијски стручњак и искусан пословни човек Милан Стојадиновић потписао је чланак у дневном листу *Политика* у коме говори да он лично сматра да се треба убрзати са признавањем СССР-а. Наиме, Стојадиновић сматра да

---

⁵⁶ АЈ, Централни пресбиро предсеништва министарског савета краљевине Југославије, фасцикла бр. 882, Политика 2.март.1934

је тај чин неминовност али и да је потребно да буде изведен тактички, односно пошто су и Сједињене Америчке Државе признале СССР сада је лакше и боље да се то изведе. Југославија не сме по Стојадиновићу да дође у ситуацију да последња призна совјетски савез. Такође он у том тексту посебну пажњу посвећује традиционално добрим односима руског и српског народа у прошлости.⁵⁷

Да је југословенска влада озбиљно разматрала могућност нормализације односа са Совјетима најбоље сведочи допис министра пољопривреде Драгутина С. Којића који је саставио исцрпан допис и упутио га председнику владе Узуновићу 13.јуна 1934.године. Министар Којић је посебно истакао да би за југословенску државу било врло корисно успостављање трговинских односа са Совјетским Савезом. Којић је истицао комплементарност привреда двеју земаља односно за би Краљевина Југославија на совјетско тржиште могла да пласира вишак својих аграрних односно сточних производа, за којима тамо влада потражња.⁵⁸

Смрт краља Александра отворила је нову фазу у политици земље према Совјетском Савезу. Занимљиво је да иако није имао успостављене дипломатске односе са Београдом, СССР се одазвао апелу француске владе подржавши предлог *Конвенције о међународној борби против тероризма* као последице трагичне смрти југословенског монарха. Овај чин Москве наишао је на симпатије југословенске односно српске јавности. Совјети су тако још једном послали сигнал да су заинтересовани за регулисање односа са Краљевином Југославијом. Кнез Павле и тадашњи премијер Стојадиновић су од почетка по питању односа према СССР заузели чврст и може се рећи непријатељски став. То се најбоље види из чињенице да пошто је Француска потписала пакт са Совјетима 1935.године односно пошто су савезници из Мале антанте и Балканског пакта све више отопљавали односе са Совјетима видело се да Краљевина Југославија неће следити ту политику. Кнез и Стојадиновић ипак нису могли да се потпуно оглуше о промену међународних околности које су подразумевале и све више присутан растући утицај совјетског фактора у Европи. Тако су у порукама које су најчешће слате преко Турске југословенске дипломате поручивали Совјетима да услови за међусобно признање нису сазрели али су слата и уверевања да Југославија сигурно неће приступити било каквом пакту антисовјетског

---

⁵⁷ АЈ, фонд број 37-фонд Милана Стојадиновића, фасцикла 93,јединица описа 514

⁵⁸ АЈ, фонд број 334 – фонд Министарство спољних послова, фасцикла 232, јединица описа 598-605

опредељења. У току 1936.године југословенска влада је потписала још један међународни уговор којим је на посредан начин признат Совјетски Савез реч је о *Конвенцији о режиму мореуза*.⁵⁹ Непостојање дипломатских односа са Москвом служило је као користан аргумент Стојадиновићу, који се на тај начин успешно бранио од притисака који су долазили из Рима и Берлина о потреби приступања његове земље Антикомитерна пакту. Како бележи Иван Рибар представници власти су чињеницу о непостојању дипломатских односа са Совјетима користили у унутрашње-политичке сврхе као тезу да би се обновом односа са Совјетима само гомилале опасности по политички, економски и социјални развој земље.⁶⁰

Доласком на власт Драгише Цветковића ништа се није значајно променило у политици према СССР-у. Међутим, како је све брже долазило до компликовања ситуације на међународном плану, влада Велике Британије је посебно била заинтересована у то време приближавању са Совјетима видећи у тој сарадњи противтежу нарастајућој опасности коју је ширила агресивна политика Немачке. Британце је у том смислу занимало расположење југословенске средине према Совјетима. Они су веровали да би демократски део друштва и јавног мњења поздравео стварање Совјетско-британско-француског савеза. Ипак, били су свесни да већи део југословенске елите иако начелно поздравља и одржава стварање таквог савеза гаји и отворене сумње у искреност совјетске спољне политике сумњајући у снагу совјетског оружја. Британци су закључили да словенофилске симпатије неће играти значјанију улогу у политици Цветковићеве владе што се показало као тачно.⁶¹ Кнез Павле није могао сакрити своје разочарење крахом преговора између Својета и западних савезника и потписивањем пакта Рибентроп-Молотов.⁶² Пакт Рибентроп-Молотов променио је из основа међународну ситуацију. Овај споразум је тешко погодио интересе Италије па је Мусолини сада био уврен да је за Италију кључно да сачува неутралност у предстојећем окршају. У прво време ово је одговарало и Београду, јер је неутрална Италија значила неутралну Југославију.⁶³

---

⁵⁹ А. Животић, *нав. дело*, 98.

⁶⁰ Ivan Ribar, *Politički zapisi III*, Beograd 1951, 118-119.

⁶¹ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*; knjiga br. 3 (1939-1941), 105.

⁶² Isto 277.

⁶³ J. Hoptner, *nav. delo*, 180.

Дакле, као што смо могли видети све до момента у којима се ратна опасност надвила над читавом Европом, Краљевина Југославија је упорно одбијала да успостави односе са Совјетским Савезом. Иако је било јасно да реалних политичких препрека ка постизању тог циља нема. Узрока је више, на једној страни имамо идеолошку сурењивост и искључивост посебно са београдске стране, која је помсатрала другу страну кроз призму идеолошких предрасуда. Ипак нагло компликовање међународне ситуације и отпочињање преговора између Француза и Британаца са Совјетима показали су да у српском делу југословенске средине постоје још увек снажна проруска и славенофилска осећања што је свакако у том тренутку одговарало интересима западних савезника који су се трудили да та осећања у српском народу искористе у циљу притисака да се коначно регулишу односи Београда и Москве.

Југословенско-совјетски односи у сенци Другог светског рата

У тренутку избијања Другог светског рата у Европи, Краљевина Југославија се нашла у врло незгодном геостратешком положају. Француска и Британија су немајући куд на вест о немачком нападу на Пољску реаговале објавом рата Хитлеру, Краљевина Југославија је као што смо већ рекли ова догађања пропратила са проглашењем неутралности. Ако се погледа на карту Балкана из 1939.године да се лако закључити да је Краљевини Југославији претила непосредна опасност од свих суседа изузев Грчке. Немачком анексијом Аустрије и италијанском окупацијом Албаније, две силе Осовине избиле су на југословенске границе. Северни сусед Мађарска никада се није ни одрекла своје отворене ревизионистичке политике и све више се приближавала силама осовине. Чак је и у Румунији дошло до промене власти где је нова влада окренула политику земље ка крајњој десници. Бугарска је такође остајала на ранијим позицијама да је версајским уговором њој нанета озбиљна штета. Након југословенске изјаве подршке немачко-совјетском пакту питање односа са Совјетима постало је посебно значајно за Југославију.

Британци су приметили да је ступање Совјетског Савеза на европску сцену и његова интервенција у Пољској изазвала озбиљну реакцију југословенске јавности. Било им је тешко да оцене колико је заправо јак сентимент народа према Русији односно у којој мери јавност прави разлику између Руса и бољшевика. Улазак СССР-а у епицентар европске политике и њихова интервенција у Пољској збиља су посебно окупирани пажњу београдске политичке и интелектуалне елите. Чињеница је да је страх од бољшевизма у београдској јавности био свеprisутан али је он постепено слабио. Маса сељака посебно у Србији све јаче су испољавале проруска осећања али су и страховале од могуће бољшевизације земље.⁶⁴ Све чешће и све присутније је било уверење да СССР на Балкану преузима улогу царске Русије и да бољшевизам оставља у другом плану. Британци су исправно тумачили да би овај совјетски утицај деловао дезинтеришуће по југословенску краљевину јер би у случају рата Срби уживали руску заштиту док би Немачка лако ставила Хрватску и Словенију под своју контролу. Британци су сматрали да је у Хрватској руски утицај много слабији јер Хрвати себе не сматрају Словенима у оној мери како то чине

---

⁶⁴ А.Животић, *нав. дело*, 115.

Срби.⁶⁵ Британци су се трудили да у својој пропаганди не гаје оштар тон према Совјетима. Ипак настојали су да у страху од претераног ширења совјетског утицаја заузму позиције из који би Београду јасно ставили до знања да сматрају да су Руси традиционално наклоњенији Бугарима и да би растући совјетски утицај могао довести до бугарске анексије Добруце, совјетског присаједињења Бесарабије и охрабрења бугарских амбиција према деловима југословенске територије. На саму идеју о могућности успостављања дипломатских односа између Београда и Москве, Лондон се држао уздржано сматрајући такав чин логичним следом догађаја али и уз истицање да то само по себи носи и извесне опасности.⁶⁶

Кнез Павле лично није био претерано забринут, веровао је да Совјети не представљају значајнији војни фактор као и да совјетско-немачки односи нису посебно блиски. Зато је у то време искључивао још увек могућности јачег совјетског ангажовања на Балкану и евентуалне поделе интересних сфера између СССР-а и Немачке.⁶⁷ Совјети су у то време јавно иступали са ставом да чврсто заузимају неутралан став и да у будућности неће предузимати ништа што би могло да додатно закомпликује ситуацију на Балкану. Југословенски страх од могућег јачања совјетског присуства у Бугарској био је подстакнут ранијим искуствима да би Бугарска поново могла да добије совјетску подршку у погледу својих територијалних претензија према Југославији. Чињеница је и да је одсуство дипломатског представништва у Москви отежавало могућност да се добије слика о правцу стварних планова совјетске политике на Балкану. Југословенске дипломате су махом преко контаката са својим британским колегама покушавале да сазнају нешто о плановима Совјета на Балкану. Наравно Британци су избегавали да Југословенима уступе ове информације страхујући да би то могло допринети јачању совјетског утицаја у Југославији. Совјети који су пак помно пратили дешавања у Југославији уочавали су промену према њихвим представницима, примећено је да се све више и чешће говори о традиционалним везама два народа кроз историју, заједничком пореклу и сродној култури. Појачано интересовање СССР-а није представљало само израз знатижеље београдске јавности већ је сликовито говорило и о заинтересованости владе а у догледно време

---

⁶⁵ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 248-249.

⁶⁶ А. Животић, *нав. дело*, 117.

⁶⁷ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 292.

приступи регулисању односа. Пак Совјета и Немаца уливао је наду да би на Балкану Хитлер и Стаљин могли поделити интересне сфере, кнез и влада су при том рачунали да би тако у догледно време могло доћи и до совјетске подршке против немачке експанизије на Балкану али исто тако био је присутан страх од совјетско-британске конфротације.

Рат између Финске и СССР-а посредно се одразио и на односе Београда и Москве. Наиме, немачко-совјетским пактом, Финска је припала совјетској зони утицаја. Пошто је СССР затражио од Финске владе да им се уступи полуострво Ханко на 30 година ради изградње морнаричке базе и пошто је финска влада одбацила овај совјетски захтев, СССР се одлучио на војну акцију. Напад је почео 30. новембра, међутим, у условима оштре зиме на први поглед слабашне финске снаге показале су отпор вредан дивљења. Убрзо је фински народ задобио симпатије великог дела светске јавности. Совјети су коначно уз доста муке успели да однесу победу у рату и 12. марта 1940. године финска влада је била принуђена да капитулира односно да Совјетима преда тражене територије. Победа у рату је Москву коштала избацивања из Друштва народа. Наравно овај рат је допринео ширењу негативне слике о СССР-у у београдској јавности. Чак је и Љуба Давидовић који се у то време налазио тешко болестан и на самртничкој постељи, исказивао је дивљење за борбу финског народа.⁶⁸ И многи познати и декларисани русофили су критиковали СССР јер се окренуо против слабије суседне земље, попут Драгољуба Јовановића. Вођство УО и СДК осудило је званично напад на Финску.⁶⁹ Совјетско-британско удаљавање изазвано ратом са Финском, удаљавало је и југословенску дипломатију да макар и привремено не рачуна на совјетску подршку и сопствено приближавање тој земљи. Зазирући од потенцијалне негативне британске реакције уколико би се окренули ближеј сарадњи са Москвом, југословенска дипломатија се потрудила да сазна како би Лондон реаговао у том случају и какви су планови њихове политике према СССР. Тако је посланик Суботић у Лондону посетио министарство иностраних дела, из ове посете он је изашао уверен да Британци не гледају благонаклоно на Совјете али да ће настојати да по сваку цену избегну војну конфротацију.⁷⁰ Видимо да у ово време за разлику од Француске која фундаментално мења своју европску политику од времена доласка нациста на власт у Немачкој дакле којој је

---

⁶⁸ А. Животић, *нав. дело*, 132. наведено према *Споменица Љубомира Давидовића*, Београд, стр. 242-243

⁶⁹ I. Ribar, *nav. delo IV*, 184-185.

⁷⁰ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 380.

потребна по сваку цену сарадња са Совјетима, Британија и даље посматра СССР ако главног геополитичког и идеолошког ривала. Нарочито су конзервативни и аристократски британски кругови гледали непомирљиво на Совјете и комунизам у целини.

Ипак совјетско-фински рат није утицао на погрошање започете комунијације између Београда и Москве. Крај рата је унео додатни оптимизам Београду. Совјетска дипломатија је почетком 1940.године констатовала да се однос југословенских дипломата према СССР-у и његовим званичницима убрзано мења. Совјетски посланик у Будимпешти Шаронов је јављао свом министарству да је југословенски посланик Рашић са њим успоставио полуваничан контакт. Шаронов је Рашића тада уверавао да Совјети не подржавају никакву болшевичку акцију на југословенској територији односно да немају било каквих агресивних намера на Балкану. Рашић је истицао да његова земља страхује до агресивних намера Италије на Балкану покушавајући да сазна како Совјети гледају на своје односе са Лондоном. Шаронов је наравно избегао да да директан одговор али је наговестио сумње Москве у британске намере на Балкану. Рашић је разговор завршио речима да Јужни Словени поново као некад свој поглед упиру према Русији.⁷¹ Дакле, очигледно је да југословенска дипломатија у ово време покушава да индиректним путем успостави контакт са совјетском дипломатијом и на тај начин у условима појачаног спољног притиска отвори и тај канал комуникације у циљу релаксирања своје позиције ако према Немачкој тако и према западним савезницима. Совјети су били уверени да Југославија ни у ком случају неће ступити у било какве савезе антисовјетског усмерења и да без обзира на јака антисовјетска уверења која гаји намесништво и влада у самом народу постоје снажна русофилска осећања.

Истовремено на другој страни још један југословенски посланик активно је радио на контактима са својим совјетским колегом, Реч је о посланику у Анкари, Илији Шуменковићу који је имао добру сарадњу са тамошњим совјетским послаником Терентјевим. Блиске контакте Шуменковић је започео на основу инструкција министра иностраних дела Цинцар-Марковића и министра двора Антића. Шуменковић је добио задатак да у циљу ефикасног југословенског супроствљања италијанској пропаганди обустави све активности Комитерне на југословенској територији. Југословенски посланик

---

⁷¹ А.Животић, *нав. дело*, 142-143.

је из разговора са својим колегом стекао утисак да су Совјети озбиљно заинтересовани за коначну успоставу дипломатских односа, и зато је живо сугерисао свом министарству на последице које би по југословенску страну могле наступити уколико би се совјетска дипломатија разочарала у хладну реакцију из Београда. Истовремено је он својим турским домаћинима и француском колеги објашњавао да су контакти између њега и Терентјева куртоазне природе. Истицао је да није водио никакве политичке преговоре већ да је желео да се информише о Совјетском савезу и његовој спољној политици.⁷² Шуменковић није био задовољан инструкцијама које је добијао из Београда тј. да разговоре води у апсолутној дискрецији и на незваничној основи јер је то било у потпуној супротности са садржајем самих разговора у којима се дотицао односа између Београда, Рима и Москве. Дакле, може се закључити да је посланик Шуменковић најзначајнија личност за отварање врата у преговорима Београда и Москве. Југословенско посланство у Анкари било је веома погодно за праћење догађаја везаних за СССР, што је између осталог последица и одличних совјетско-турских међуратних односа али и чињенице да је Југославија као и Турска била чланица Балканског савеза и да су односи између Београда и Анкаре у то време били добри.

---

⁷² А.Животић,*нав.дело*, 152, наведено према АЈ, фонд 370-Посланство Краљевине Југославије у Анкари, ф.34,595, *Писмо посланика Шуменковића министру иностраних послова од 8. Јануара 1940*, стр.2.

Почетак преговора и склапање трговинског споразума

Као први корак у процесу потупне нормализације односа са Совјетским Савезом, Краљевина Југославија се одлучила за отпочињање преговора за потписивање трговинског уговора. Кнез Павле је био изузетно опрезан по овом питању. Он је лично сматрао да формално признавање СССР-а и успостављање пуних дипломатских односа треба максимално одуговлачити односно да се на то треба одлучити само ако је то непоходно и ако у земљи у том тренутку буде стабилна унутрашња ситуација. Наравно ова опрезност је проистицала из основаног страха који је постојао да би совјетско посланство у Београду могло постати потенцијално стециште „незадовољних елемената“ и опозиције а да би совјетски посланик инсистирањем на панславистичким и словенским везама два народа лако могао привући шире масе народа.

За отпочињање трговинских преговора изабрана је већ успостављена веза из Анкаре преко посланика Шуменковића и Терентјева. У том циљу је министар Цинцар-Марковић 22.марта 1940.године обавестио посланика Шуменковића да је влада донела одлуку да у Совјетски Савез упути званичну делегацију са циљем отпочињања преговора о трговинском уговору. Шуменковић је требало да овоме дискретно обавести свог колегу Терентјева. Совјетски посланик је сазнавши за ово одмах информисао своје министарство о југословенској намери.⁷³ Шуменковић је замолио Терентјева да ови преговори остану у тајности са чим се он сложио. Убрзо је стигао одговор из Москве, поручено је да је совјетска влада заинтересована за успостављање економских односа две земље и да они желе да им Југословени изложе свој план о вођењу преговора. Совјети су били спремни да пошто Београд инсистира на томе да преговоре наставе у пуној дискрецији. Почетком априла Југословени су изнели свој план пред совјетске колеге. Преговарачке позиције Београда заснивале су се на потреби закључења трговинског уговора на бази апсолутног повлашћења о обостраном поступању са пословним светом, пловидби и транзиту, затим споразума о плаћању путем клиринга коме би били придодати континенти обострано извезених производа и отварању трговинских агенција у престоницама обе земље које би имале задатак да контролишу робни и платни промет а чији би се положај накнадно

---

⁷³ А.Животић, *нав дело*, 159.

утврдио.⁷⁴ Што се тиче транзита робе, Совјети су предлагали да она буде транспортована преко Бугаске што би било по њима најбоље због утицаја који су имали у тој земљи. Посланик Шуменковић је изнео мишљење да је преговоре немогуће држати у тајности и да би било добро да се изда заједнично саоптшење за јавност како би се у моменту преговора избегли злонамерни и нетачни коментари. Убрзо је из Београда јављено да ће југословенску делегацију предводити бивши министар финансија и искусни банкар Милорад Ђорђевић, десна рука ће му бити помоћник министра трговине и индустрије Сава Обрадовић док ће у том тиму бити још неколико чиновника. Донета је одлука да делегација отпутује преко Букурешта с тим у вези затражене су непоходне визе из Москве.

Министар иностраних дела Александар Цинцар-Марковић је у складу са протоколом обавестио југословенске дипломатске представнике у иностранству о скором одласку трговинске делегације у Москву ради закључења трговинског уговора. Посебно је истакнуто да су Краљевини Југославији у условима непосредног ратног окружења неопходне сировине које се могу набавити само у СССР-у односно САД-у. Посебно се истицала отреба за нафтом и памуком који се могу набавити само у СССР као и чињеница да се овде не ради о успостављању званичних дипломатских односа али да се ради о важном кораку у правцу нормализације односа. Делегација је кренула у Москву како је и поланирано 20. априла преко Букурешта. Цинцар-Марковић је одлучио да лично обавести посланике Немачке и Италије у Београду о овим преговорима подвлачећи још једном да је југословенска влада била принуђена да отпочне преговоре услед хитне несташнице кључних сировина које се могу набавити само на совјетском тржишту. Мамели је отворено питао да ли је реч о уводу у успостављање званичних дипломатских односа, добио је одговор да ће се о томе размишљати по завршетку разговора уколико све буде позитивно завршено. Мамели је примећивао да су разговори наишли на позитиван пријем у левичарским и патриотским круговима у земљи.⁷⁵ Помоћник министра иностраних дела Милоје Смиљанић лично се сусрео са британским и француским посланицима обавестивши их о плану економских преговора обавештавајући их да почетак трговинских преговора треба да буде увод у успостављање званичних дипломатских односа. Британског посланика Кембела је посебно занимало какви ће бити даљи кораци

---

⁷⁴ Исто 161.

⁷⁵ Исто 166.

југословенске владе али је Смиљанић избегао да му на то питање директно одговори. Кембел је у извештају свом министарству забележио да га је кнез лично обавестио о плановима према СССР-у по њему кнез је рекао да се на овај корак одлучио након што је проценио да би такав потез у Италији изазвао осећај несигурности, дакле циљ је да се Италија држи у неизвесности. Кембел је подвукао да је овом чину погодвало што Британци нису зашторили односе са Совјетима у погледу Финске јер би тако био сужен маневарски простор Београда.⁷⁶ Однос Британаца према СССР-у остао је и даље противречан као што видимо. Због рата којем се усамљена нашла Британија, неутралан СССР је био важан тег међународних односа и једна зараћена страна није смела да себи дозволи луксуз додатног погоршавања односа са Москвом.

И посланик у Лондону Иван Суботић 18.априла је обавестио тамошњег подсекретара британског министарства о намери своје земље да с представницима совјетске владе отпочне економске преговоре. Он је том приликом свом британском колеги посебно скренуо пажњу да је на чело делегације постављен Ђорђевић који је од раније познат као конзервативац. На тај начин он је вероватно желео да код свог саговорника створи утисак да југословенска влада остаје и даље на својим старим антибољшевичким позицијама и постулатима о очувању неутралности у рату. Батлер је саслушао Суботића не коментаришући оно што је од њега чуо.⁷⁷ Видимо дакле да су Британци били поприлично скептични у вези са исходом трговинских преговора.

Југословенску делегацију је 8.маја примио министар иностраних послова СССР-а Вјачеслав Молотов он је том приликом изразио своје задовољство што преговори добро теку и лично жаљење што до овог чина није дошло много раније. Милорад Ђоређевић је тада отворио питање пропаганде совјетских представништава што је свакако било једно од најважнијих и најосетљивијих питања у односима две земље. Молотов му је поручио да он лично гарантује да совјетска трговинска представништва неће ни на који начин учествовати у ширењу било каквог облика бољшевичке пропаганде. Молотов се овом приликом интерсовао и за унутрашње политичке прилике у Југославији итичући жељу да у привредним односима буду заступљени сви делови југословенске краљевине, јасно је да је Молотов тада имао у виду споразум Цветковић-Мачек. Такође изнео је жељу да

---

⁷⁶ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 426.

⁷⁷ Isto 423.

трговински преговори у будућности прерасту у још ближе политичке контакте две земље.⁷⁸ Шеф делегације Ђорђевић је бранио југословенски став и опредељење да заједно са Бугарском треба стварати један дефанзивни блок који би имао за циљ одбрану заједничких интереса. Молотова је итересовало и кога Југославија сматра опаснијим по своје интресе Италију или Немачку, добио је одговор да је то Италија и да ће Београд истрајати на позицији неутралности у рату али не по сваку цену. Ђорђевић је тада покренуо питање совјетске испоруке наоружања Југославији али је добио неодређен одговор да Совјети израђују оружје са звоје потребе и потребе балтичких земаља са којима имају посебне споразуме о војној помоћи.⁷⁹ Ђорђевић је на тему наоружања разговарао пар дана касније и са министром трговине Анастасом Микојаном, међутим добио је исти одговор. Микојан је искористио овај разговор да замоли да се што пре реши питање смештаја совјетског трговинског представништва у Београду са чим се Ђорђевић сложио, обећавши пуну помоћ своје владе по том питању. Дана 11.маја 1940.године потписани су уговор о трговинским односима и поморској пловидби као допунски протокол.

Вест о најави успоставе трговинских односа изазвала је реакције страних земаља. Бугарска је изразила посебно интересовање поздрављајући корак две владе. Наравно да Бугари нису благонаклоно гледали на југословенско-совјетско зближавање које је претило да Југославија својим геополитичким значајем и ресурсима преотме Бугарској првенство које је она имала у успостављању политичких и економских веза са Совјетима.⁸⁰ Немачки и италијански посланици у Москви су посебно били заинтересовани за ове преговоре, али су од совјетског министарства добили доста штуру информацију да је реч о нормалним економским преговорима. Пошто се у то време Европом проширила вест да две земље преговарају и око војне сарадње, министарство иностраних дела Краљевине Југославије одлучило је да те наводе оштро демантује. Французи су на вести о намери југословенске владе да започне пореговоре са Совјетима дочекали са великим неповерењем истичући да се ради о потезу који је иде у правцу зближавања Москве, Рима и Берлина. Став из Париза

---

⁷⁸ J. Hoptner, *nav.delo*, 187-188.

⁷⁹ А.Животић,*нав.дело*, 176.

⁸⁰ Исто 181.

почео је да се мења тек пошто су Немци изразили своје резерве а Италијани потпуно незадовољство током југословенско-совјетских преговора.⁸¹

Коначно 11.маја 1940.године совјетска државна информативна агенција ТАСС је званично саопштила да је тог дана у Москви између представника југословенске и совјетске владе потписан трговински уговор који је у току 1940 и 1941.године подразумевао међусобну трговинску размену до нивоа од 176 милиона динара. СССР је требао да из Југославије увози руде бакра, олова и цинка док је Југославија из СССР-а требало да претежно набавља нафту и нафтне деривате, памук, пољопривредне машине и сличне дефицитарне производе. Уговор су са југословенске стране потписали Милорад Ђорђевић док је са совјетске стране потписник био народни комесар за спољну трговину Анастас Микојан.⁸² Убрзо су се у Анкари састала двојица људи најзаслужнијих за постизање договора, посланици Терентјев и Шуменковић. Изразивши обострано задовољство због постигнутог споразума говорило се и о његовој ратификацији при чему је југословенска страна изразила жељу да као опуномоћеник са совјетске стране у Београд буде упућен управо Терентјев. Међутим, Совјети су имали план да пошаљу свог посланика из Софије Лаврентјева. Југословенску страну је посебо охрабривала изјава Терентјева да се СССР и даље залаже за очување неутралности тако и постојећег стања на Балкану као и да су Совјети спремни да употребе своју војску не само за очување безбедности својих граница већ и на просторима где буду угрожени њихови интереси.⁸³

Постизањем трговинског споразума са СССР-ом нису се отвориле само економске перспективе већ и извесна могућност нормализације односа што је за Краљевину Југославију у том тренутку притиснута од стране првенствено Италије али и других суседа значило отварање могућности ослонаца на Совјетски Савез. Гледано из совјетског угла споразум са Београдом имао је велики значај пошто је на тај начин Москва добила прилику да се поново активно умеша у расплет ситуације на Балкану.

---

⁸¹ А.Животић, *нав.дело*, 186.

⁸² Исто 183.

⁸³ Исто 185.

Преговори и успостављање дипломатских односа

Постизањем трговинског уговора две земље ударен је темељ ка даљем нормализовању односа. Ради планиране ратификације уговора у Београд је крајем маја стигао Лаврентјев. Након размене ратификационих докумената у срдачном разговору са домаћинима, совјетски посланик се посебно занимао за југословенско виђење улоге великих сила на Балкану, италијанске политике на Балкану и Средоземљу као и процене турске политике у региону уколико би дошло до сукоба на простору Средоземља. У погледу совјетске политике Лаврентјев је био крајње резервисан понављајући познате фразе о совјетском опредељењу за мир и жељи да се сачувају мир и равнотежа на Балкану. Упркос очекивањима југословенских дипломата, Лаврентјев није говорио о могућем правцу развоја односа две земље везаним за евентуалну обнову дипломатских односа као ни о питању испорука совјетског ратног материјала. Након низа протоколарних посета Лаврентјев је посетио и Оплепац где се поклатио и положиши венац на гроб краља Александра на тај начин исказавши поштовање своје земље према краљу Александру и Краљевини Југославији.

Нова фаза у зближавању Москве и Београда одвијала се у условима оштрог компликовања међународне ситуације. Пад Француске као најјаче копнене силе у Европи изазвао је шок и неверицу у Југославији а панику у Москви. Стога је за совјете учвршћивање сопствене позиције на Балкану постала непоходност. Излазак Француске из рата зближио је Совјете и Италијане који су од почетка рата били у лошим односима. Заправо страх да би сада Италија могла да војно интервенише на Балкану терао је Совјете на нов начин приступа том проблему. Москва је зато тежила привременом споразуму са Римом који би представљао контратег Немачком све осетнијем продору на Балкан. Нов савез је учвршћен потврдом пакта о ненападању из 1933. године, истог дана совјетске снаге су започеле војне операције у Бесарабији. Две силе су приступиле подели интресних сфера у региону, Италија је добила совјетско признање мађарских претензија у Румунији и на Средоземљу док су Совјети рачунали да ће добити појачани утицај у Бугарској уз гаранције да ће водити главну реч у басену Црног мора и уопште у погледу Турске.

Пошто се стекао утисак да постоји обострана жеља за даљим продубљивањем сарадње уследила је дипломатска мисија Краљевине Југославије. Из министарства иностраних дела стигла је инструкција Шуменковићу да у том смислу предузме следећи корак. Он је свог совјетског колегу обавестио да би Југословени у случају позитивног одговора из Москве за свог посланика у Мосви именовали др Милана Гавриловића осведоченог англофила и лидера Савеза земљорадника. Пре него што је прихватио понуђено место Гавриловић је контактирао Џулијана Емерија тј. британске кругове. Пошто је добио сагласност Лондона Гавриловић је изнео своје виђење будућег развоја догађаја. Он је веровао да Југославија у предстојећем сукобу има две опције рат и окупацију или капитулацију без рата. Према Емерију он је у тој ситуацији био склонији да се пружи отпор али је био уверен да је капитулација земље неизбежна. Стогао је тражио логистичку помоћ из Лондона односно техничку помоћ која је неопходна за успешан отпор окупатору.⁸⁴

Шуменковић је добио задатак и да отвори тему војне помоћи СССР-а Југославији. Пре него што би се приступило преговорима о обнови дипломатских односа било је потребно регулисати питање зграде некадашњег руског посланства у Београду. Проблем је био у томе што је та зграда сада служила као седиште делегације која се бавила заштитом права руске емиграције на југословенској територији. На крају је решено да се изгради нова зграда у којој би било смештено руско посланство. Совјети су преко Терентјева већ 20. јуна одговорили на иницијативу из Београда. Молотов је тада поручио да Совјети прихватају предлог за успоставу дипломатских односа и да за свог опуномоћеног представника у Београду предлажу Виктора Андрејевића Плотњикова који је до тада обављао дужност дипломатског представника у Норвешкој. Избор Плотњикова свакако није био случајан. Плотњиков је био познат као експерт за аграрна питања што је требало да буде израз пуног репроцитета али и идеолошке равнотеже. Договорено је и да се изабере локација и на њој сагради нова зграда руског посланства. Совјети су изразили и спремност да отпочну разговоре око испорука војних материјала Југославији али тек по доласку њиховог посланика у Београд. Убрзо је добијена сагласност за постављење Гавриловића. Совјети су тражили да се југословенска влада што пре изјасни да ли жели да се успостављење дипломатских односа обави на начин који је уобичајен у дипломатској пракси тј. разменом

---

⁸⁴ А. Животић, *нав. дело*, 198.

нота или да се то изведе на неки други начин.⁸⁵ Совјетско препуштање иницијативе Београду да одреди формални начин успостављања дипломатских односа код југословенске стране је је тумачено као израз совјетске жеље да Југословени сами одреде какав значај придају овом чину. Истовремено Совјети су инсистирали на термину успостава а не обнова дипломатских односа чиме су негирали постојање дипломатских односа у прошлости. Договорено је да коминикеји о успостављању дипломатских односа буду објављени 24. јуна. Убрзо је из министарства иностраних дела послат допис свим дипломатским представништвима у иностранству да успостава дипломатских односа са СССР-ом не мења ништа у дотадашњој спољној политици Краљевине Југославије.⁸⁶

У току преподнева 24. јуна совјетска влада се сложила с текстом југословенског предлога коминикеа о успостави дипломатских односа и југословенским предлогом да он буде објављен истог дана поподне. Што се тиче питања начина формалне успоставе дипломатских односа југословенска дипломатија одлучила је да се успостављање односа изврши путем формалне размене писама коју ће обавити посланици Шуменковић и Терентјев. Текст писма требало је да одреде амбасадори споразумним путем. Коначно 30. јуна двојица амбасадора разменили су одговарајућа писма с претходно усаглашеним текстовима. Размена писама је обављена истог дана у совјетској амбасади у Анкари, писма су антидатирана с 24. јуном како би била у сагласности са издатим коминикеима.⁸⁷

Пошто је југословенска влада настојала да обезбеди неопходно наоружање и војну опрему, с тим у вези требало је решити питање југословенског војног представника у Москви. На то место је одређен начелник Обавештајног одељења главног генералштаба пуковник Жарко Поповић. Као некадашњи руски ђак, одличан познавалац руског језика и способан официр у том тренутку чинио се као идеално решење. Непосредно пред одлазак пуковника Поповића у Москву економско одељење министарства војске и морнарице саставило је листу недостајућег материјала за који је Поповић требало да провери може ли се набавити у СССР-у. Коначно 6. јула Плотњиков је стигао у Београд. Из страха од могућих већих манифестација и излива просовјетских емоција што би могло да нанесе штету у односима са Берлином, полиција је блокирала неколико улица и превентивно је

---

⁸⁵ Исто 204.

⁸⁶ Исто 205-206.

⁸⁷ Исто 208-209.

ухапсила већи број грађана за које се сумњало да су комунисти или ватрени русофили. Упркос томе на дочеку Плотњикова се окупило око 5000 људи. Истог дана су организовани и митинзи на Карабурми и Теразијама на којима је поздрављен долазак совјетских представника у Београд. Био је то најбољи показатељ расположења јавности.⁸⁸ Посланик Гавриловић је у Москву стигао 7 јула. истовремено југословенским дипломатским представницима у иностранству је наложено да успоставе што је могуће ближе контакте са својим совјетским колегама у земљама у којима су акредитовани.

Вест о успостави дипломатских односа између Београда и Москве изазвала је реакције европске јавности. Амерички званичници су с оптимизмом говорили о југословенској спољно-политичкој ситуацији, сматрали су да је Југославија успела да одржи равнотежу међу заинтересованим великим силама. Министар Цинцар Марковић је у разговору са немачким новинарима настојао да релаксира напетост која је настала у односима са Немачком након успоставе односа са Совјетима. Он им је тада поручивао да ће Гавриловић ускоро бити замењен неким млађим и мање идеолошки оптерећеним човеком. Министар Цинцар-Марковић се трудио да немачкој дипломатији пошаље поруку да ће Југославија истрајати на постулатима своје дотадашње спољне политике и да се неће претерано приближавати Совјетима. Немачки посланик фон Херен је сматрао да успостава односа две земље даје снажан импулс не само комунистичким већ и русофилским елементима у земљи. Фон Херен је приликом сусрета са Гавриловићем отворено изјавио да влада његове земље није задовољна што је он именован на место посланика у Москви. Најпре зато што је он отворени англофил да је логично да ће стога радити против немачко-совјетске сарадње. Гавриловић није побијао своја политичка уверења настојећи да ублажи напетост истичући да ће се он борити за интересе своје земље и да он као појединац не може и не жели да квари односе између Берлина и Москве.⁸⁹ Италијанске дипломате нису благонаклоно гледале на чин успоставе односа две земље видећи у њему поруку из Москве да је СССР спреман да заштити југословенске интересе на Балкану.

Вест о совјетском војном упаду у Бесерабију изненадила је и забринула југословенску владу. Влада у Београду је сумњала да би даљи совјетски продор могао да изазове рат на

---

⁸⁸ Исто 216.

⁸⁹ Исто 225. Наведено према, АЈ, фонд 797-лични фонд кнеза Павла Карађорђевића, ролна 16, *Разговор Гавриловић-Фон Херен*

Балкану и да би Југославија могла лако бити увучена у њега. Постојао је такође и основани страх услед приближавања комунизма југословенским границама. Такође убрзо по успостави дипломатских односа пред дипломатије две земље искрсао је низ проблема које је требало хитно решавати. С обзиром на кризу у мађарско-румунским односима у вези са статусом Ердеља, мађарска дипломатија је преко Москве покушала да утиче на југословенски став по том питању тако што је замолила преко свог амбасадора у Москви да Совјети утичу на Београд да у случају неповољног развоја ситуације и евентуалне мађарске војне акције против Румуније сачува спокојство. Молотов је пак одговорио да не може преузети такву обавезу иако се југословеновска влада ни по овом питању буде држала по страни акције мађарске владе биле су такве да су најављивале нову буру на границама и њене последице на будуће кретање односа између Београда и Москве.⁹⁰ Гавриловић се на другој страни убрзо по доласку у Москву састао са замеником комесара за иностране послове Лозовским. Том приликом разговарало се о спољнополитичком положају Југославије. Констатовано је да се Југославија нашла у врло тешкој позицији. Гавриловић је указивао на италијанске притиске покушавајући такође да разговор скрене у правцу разматрања немачке политике на Балкану али је совјетски дипломата елегантно избегао разговор на ту тему. Гавриловић је следећи разговор обавио са Молотовом кога је занимало да ли је југословенска страна расположена да постигне договор са Бугарском. Из овога је Гавриловић закључио да би Совјети могли подржати бугарске територијалне захтеве према Југославији иако су потпуно свесни званичних бугарских ставова. Гавриловић је још једном подвукао тежак спољнополитички положај његове земље истицавши одушевљеност југословенске јавности поновним успостављањем дипломатских односа између две земље што је по његовој оцени у Југославији поново пробудило наду.⁹¹ У својим наступима Молотов је чин успостављања односа са Југославијом оцењивао као резултат југословенске иницијативе коју је СССР свесрдно прихватио. У исто време Совјети су будно пратили кретање италијанских трупа на Балкану настојећи да проникну у намере италијанског вођства према Југославији. Закључци до којих се дошло били су да Југославији не прети опасност од италијанске агресије у догледно време.

---

⁹⁰ Исто 229-230.

⁹¹ Исто 232-233.

Међународни положај Краљевине Југославије на почетку Другог светског рата и политика српске опозиције

Унутар политички живот Краљевине Југославије у другој половини 1939.године односно на почетку 1940-те карактерисале су жестоке политичке борбе, националне и верске поделе и привредна рецесија. Кохезивне снаге друштва све више су падале у сенку док су у први план избијали покушаји националних окупљања нпр. покушај окупљања српског живља око СКК-а односно постојање хомогеног и добро вођеног хрватског националног покрета предвођеног Мачековим ХСС-ом. Већински део српског грађанства са деловима хрватског и словеначког грађанства определио се за антифашистичку страну у тренутном рату. Готово су свим српским опозиционим грађанским странкама преовладало је антифашистичко расположење, у јавним наступима испред Савеза земљорадника истицали су се Милан Гавриловић и Милош Тупањанин, испред главног одбора радикала Миша Трифуновић, испред СДС Већеслав Видлер и Срђан Будисављевић, испред ДС-а Милан Грол. Исто тако Српска православна црква предвођена патријархом Гаврилом оштро се противила нагодбеној политици према силама Осовине, док је у војсци постојала јака група антифашистички расположених официра око генерала Боривоја Мирковића. Западни савезници на првом месту Велика Британија користили су и подржавали антифашистички покрет у Краљевини Југославији како би се умањио утицај Немачке, дакле ова сарадња била је условљена постојањем истоветних идеолошко-политичких уверења и интереса.

Други антифашистички субјект на политичкој сцени представљали су комунисти. Њих је пакт Стаљина и Хитлера из августа 1939.године довео у стање збуњености и неверице, ипак узбрзо је преовладало мишљење да је реч о пакту привременог карактера. Како у својим сећањима бележи Драгослав Смиљанић, пакт је за комунисте и све левичарски односно просовјетски настројене кругове био тежак ударац, али је кључни моменат по њему био тај што се тада на челу партије налазило ново руководство предвођено Јосипом Брозом који је успео да дисциплинује партију. КПЈ је прошла корз фазу чишћења редова од 1937.године када је дошло до смене руководства односно када је дотадашњу десну струју предвођену Симом Марковићем сменила нова на челу са Титом која је заправо била

продужена рука Коминтерне. Рачуна се да је у овим чисткама страдало око 800 југословенских комуниста.⁹² Наметнуто је било мишљење да је заправо овим споразумом Хитлерова машинерија гурнута на запад односно реч је о маневарском потезу Стаљина који је успео да избегне замку која му је постављена Минхенским споразумом када се рачунало да ће Хитлерове аспирације бити преусмерене на исток.⁹³ Непосредно пред ове догађаје и за време самих догађаја КПЈ је заједно са левим крилом демократа и Народном сељачком странком Драгољуба Јовановића активно радила на стварању антифашистичког фронта. Смиљанић и Рибар у својим сећањима бележе да су комунисти у њиховим редовима налазили одличан параван за своју прогандну делатност где су ишли дотле да су чак позивали грађане да не плаћају порез пошто немају увид у то како ће се тај новац трошити.

У ово време дошло је до озбиљног подвајања унутар Демократске странке, наиме од странке се постепено све више почело одвајати и осамостављавати лево крило странке окупљено око Чедо Плећевића, Ивана Рибара и Драгослава Смиљанића. Леви демократи су се коначно у форми званичног саопштења оградиле од политике коју је водио главни одбор странке. Та политика је по њиховом мишљењу била спровођена искључиво у интересу једне економски повлашћене економске класе док су они за то време истрајавали у борби за права радника и сељака, борби за федерализацију земље и потпуном ослободу на Совјетски Савез у спољној политици. Рибар у својим успоменама бележи да су многи били изненађени овим њиховим чином као и да је странку том приликом напустио део чланства и да су то били махом интелектуалци.⁹⁴ Слична ситуација задесила је и Радикалну странку. Наиме, већ поменути Јережа на крилима успеха Милана Стојадиновића од средине тридесетих година покушавала је да себе представи као легитимног наследника Пашићеве Радикалне странке односно да потпуно неутралише утицај главног одбора странке окупљеног око Аце Станојевића и Мише Трифуновића. Међутим, сама структура ЈРЗ, њен начин настанка, хетероген програм и њен државни карактер битно су је разликовали од радикала укључујући и простор на коме је ЈРЗ деловала (активна на подручју целе земље).

---

⁹² М. Екмечић, *наведено дело*, 426.

⁹³ D. Smiljanić, *nav. delo*, 171.

⁹⁴ I. Ribar, *nav. delo IV*, 155.

И у оквиру Савеза земљорадника као што смо већ помињали постојало је јако лево крило странке које се после смрти страначког шефа Јована Јовановића Пижона и званично одвојило од остатка странке. Драгољуб Јовановић је марта 1940.године основао Народну сељачку странку. Покушавајући да окупи српске сељаке око себе на исти начин како је то ХСС успешно радила на простору Бановине Хрватске. На спољнополитичком плану Јовановић је сматрао да је потребно да дође до потпуног ослањања на Совјетску Русију. Такође леви земљорадници су се активно залагали за федеративно уређење земље.⁹⁵

На српском делу југословенске политичке сцене до 1939.године деловала је и политичка група окупљена око Милана Стојадиновића. Од те групе Стојадиновић је марта 1940.године формирао Српску радикалну странку. Стојадиновић је инсистирао на томе да је југословенско јединство озбиљно угрожено и зато је жестоко нападао споразум Цветковић-Мачек, залажући се истовремено у складу са новонасталом ситуацијом да Срби на основу историјског права омеђе своје територије. Треба поменути још и политичку организацију Збор окупљену око Димитрија Љотића. Југословенски покрет Збор је формиран убрзо по убиству краља Александра као антикомунистичка организација са снажним идеолошким утицајем националсоцијализма, фашизма и панславизма. Збор се залагао за јаку централизовану и сталешки уређену државу. Иако мала, ова организација била је изузетно борбена ширећи свој утицај првенствено на територији Србије и Словеније.

Пошто се у периоду владавине Милана Стојадиновића земља све више почела ослањати на Немачку и Италију стога је дошло и до чвршћег ослањања на фашистичке земље. То се најбоље може видети на економском пољу где се лако могао уочити брзи продор немачког капитала. У штампи која је била под пуном контролом владајуће Јерезе истицани су немачки и италијански успеси. Стога су грађански део опозиције и комунисти у Стојадиновићу све више гледали политичара склоног фашизму. Чињеница је да је Јереза често користила полицију у борби против опозиције нарочито против комуниста. Наравно, овај заокрет у Стојадиновићевој политици није био добро примљен у Лондону. Пад Стојадиновића наљутио је Мусолинија и Хитлера. Са друге стране Британија и Француска су желеле по сваку цену да сачувају своје позиције на Балкану. Зато су западне силе због

---

⁹⁵ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, књига бр. 6 *Узлет у бури*, Београд 1997, 32.

немачког притиска на Румунију и италијанског на Грчку, овим двама земљама у априлу 1939.године гарантовале интрегритет док се Турска 12. маја споразумела са Британијом да ће се у случају рата у Средоземљу међусобно помагати свим средствима.⁹⁶ Турци су сличан уговор склопили и у октобру са Французима. На позив Хитлера кнез Павле и министар иностраних дела Цинцар-Марковић су од 1. до 6. јуна били у посети Берлину. Хитлер се постарао да Југословене што боље дочека те су после низа свечаности уследили и политички разговори. Хитлер и Рибентроп су захтевали да Краљевина Југославија јасно одреди своју политику. Пошто су истакли пријатељске намере Немачке предложили су да Југословени учине гест којим би показали своју пријатељску политику према Осовини што би на пример могло бити иступање из Лиге народа или улазак у Антикомитерна пакт. Кнез је истакао да његова земља има намеру да и у будућности води неутралну политику и да нема потребе за уласком у Антикомитерна пакт пошто је познато да су југословени антибољшевички расположени. Хитлер је био јако разочаран исходом ових преговора.

Кнез Павле је донео закључак да се рат не може избећи имајући при томе прилику да се увери у моћ Вермахта. Због тога је у јулу послао генерала Пешића у Париз и Лондон како би се консултовао са тамошњим војним шефовима. Из Пешићевог извештаја видело се да су Французи потцењивали снагу и морал немачких војника.⁹⁷ Међутим југословенска влада није себи придавала тај луксуз и зато се почела убрзано припремати како би спремна дочекала почетак рата. Да би се у држави обезбедио мир, убрзани су преговори са Хрватима и закључен је већ поменути споразум Цветковић-Мачек. До овог споразума је дошло под патронатом Британаца који су сматрали да ће на тај начин Југославија постићи унутрашњи мир неопходан за будућа искушења на међународном плану. Цветковићева влада радила је и на питању наоружавања, те је у ту сврху од Немачке добијен кредит за куповину оружја. Међутим, како приликом потписивања протокола није била одређена висина кредита, тај кредит је постао корисно средство којим се Југославија могла политички уцењивати. Британци су истовремено радили и на повезивању балканских држава како би се створила брана ширењу немачког утицаја.⁹⁸ У ту сврху вршен је велики притисак на Краљевину Југославију, Румунију и Грчку да удовоље територијалним

---

⁹⁶ J. Hoptner, *nav. delo*, 164.

⁹⁷ Isto 171.

⁹⁸ Elizabet Barker, *Britanska politika prema jugositočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978, 28.

захтевима Бугарске. Међутим, кнез је у посети Лондону 19. Јула 1939. Године рекао лорду Халифаксу да он нема ништа против да се Бугарима изађе у сусрет по питању дела Добруце на коме инсистирају али да је о лично против тога да Бугарска добије луку на Егејском мору јер би то на другој страни отворило врата Италији.⁹⁹

У напетом атмосфери ишчекивања рата, министри иностраних дела Немачке и Италије састали су се 11.августа 1939.године. У основним цртама том приликом Рибентроп је саопштио Ђану да је рат у Европи неизбежан и да су Немци сигурни да се Русија неће мешати односно да западне силе неће бранити Пољску. Хитлер је додао да је Југославија „неверна“ и да он верује да ће се у рату држати неутрално све док западни савезници не почну да побеђују а да ће им тада отворено прићи . Немци су предлагали да Италија искористи метеже који ће настати због кризе око Пољске и да нападне Југославију. Заправо је војна неспремност Италије спасила привремено Југославију од рата. Хитлер је у међувремену водио преговоре са Москвом о чему није обавестио Рим. Пошто је осигурао мир са Совјетима, Хитлер је без објаве рата напао Пољску 1.септембра а пошто је одбио ултиматум Француске и Британије да се повуче из Пољске ове две земље су му 3.септембра објавиле рат. На тај начин је почео Други светски рат у Европи.

Као што смо рекли одмах на почетку рата Југославија је објавила неутралност. Осећајући се несигурном југословенска влада је наредила мобилизацију 500 000 својих војника поставивши две армије дуж границе од Јадрана до Румуније. Кнез Павле је тада уверавао британског министра иностраних дела лорда Халифакса да би се Југославија сигурно бранила уколико би била нападнута. У том смислу сматрао је да велика одговорност лежи на Великој Британији односно да она мора да пресече италијанске комуникације у Албанији јер ће у супротном Балкан бити изгубљен.¹⁰⁰ Кнез Павле је пробао и у Паризу да обезбеди помоћ са своју земљу. Од Француза је тражио да се њихове трупе искрцају у Солуну јер ће тако спречити да се рат пренесе на Балкан и Југославија би осигурала везу са западом. Французи нису имали снаге за тако нешто, а није постојала ни сагласност Британије која је тада рачунала да је Италија кориснија од Балкана тј. да је не треба изазивати.¹⁰¹ Интересантно је да се Мусолини касније више пута враћао на идеју да

---

⁹⁹ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 184.

¹⁰⁰ J. Hoptner, *nav. delo*, 181.

¹⁰¹ E. Barker, *nav. delo*, 87.

нападне Краљевину Југославију, међутим у марту 1940.године Хитлер му је јасно ставио до знања да не жели сукоб на Балкану. То је била последица чињенице да је Немачка тада била заузета ратом на западу Европе и да им није одговарало отварање новог фронта на Балкану. За то време кнез Павле је бринуо о томе како да смањи притисак Осовине на своју земљу. Пошто је било јасно да од Париза и Лондона не може да очекује никакву конкретну помоћ, а да уђе у отворени савез са Хитлером то би значило политичко самоубиство, кнез се одлучио на други радикалан потез. Иако је био антибољшевички расположен, немајући куд наложио је да се поставе основе разговора са Москвом. Контакт је као што смо видели успостављен и пуни дипломатски односи су успостављени 24.јуна 1940. године.

Реакција српске опозиције на успоставу дипломатских односа са Совјетским Савезом

Реакција београдске јавности на успоставу односа са Совјетским Савезом била је углавном позитивна. Утисци савременика кретали су се од излива љубави и братства до резервисаних поздрава. Посебно су биле изражене симпатије међу представницима интелектуалне елите, официрског кора, грађанске левице и комуниста. Чињеница је да је српски национални корпус био више поржет русофилством од других југословенских народа. Посебно су овај догађај поздравили земљорадници и комунисти. У обнови односа са СССР-ом, комунисти су видели шансу за себе у смислу пропагирања својих идеја, могућности да у скорије време изађу из илегале и да у перспективи захваљујући совјетском утицају код југословенских власти њихов положај буде олакшан.¹⁰² Током друге половине тридесетих година КПЈ је све више у прогласима Централног комитета упозоравала на спољнополитичку опасност у виду јачања присуства фашистичких сила и опасности коју то присуство представља за Краљевину Југославију. Тако у прогласу КПЈ за учешће на изборима из 1935.године поред осталог стоји „ Ми тражимо закључење међународног споразума о контролисању и смањењу наоружања, успоставу привредне међународне планске заједнице. Потупно признање Совјетске Русије и њено учешће у изградњи међународног мира и економске сарадње“¹⁰³ У то време као што смо видели КПЈ је услед немогућности сопственог политичког и страначког појављивања на изборима давала своје симпатије опозицији и то највише према УО коју су чиниле ХСС, ДС, СЗ и део радикала око Аце Станојевића. Дакле, можемо приметити да је дошло до извесне трансформације политике КПЈ у унутрашње политичким приликама у земљи, где је сада по комунисте део српских опозиционих грађанских странака постао не само мање зло већ и савезник у борби за обарање режима. Успостављање дипломатских односа са СССР-ом у сваком случају олакшало је пропагандни рад партије у земљи.¹⁰⁴

Будући да су демократе биле више лево орјентисане у односу на радикале они су гледали на Совјете мање острашћеним очима односно покушавали су да буду прагматични према

---

¹⁰² А. Животић, *нав. дело*, 221.

¹⁰³ Драган Петровић, *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, Београд 2017, 403.

¹⁰⁴ Славолуб Цветковић, *Југославија (1939-1941) совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, Београд 1999, 149.

том питању. На вест о успостави дипломатских односа нарочито су задовољни могли бити леви демократи. Иван Рибар наравно у својим успоменама бележи да је сигнал овом догађају послала још напредна омладина и то још 1921. године за време велике глади која је харала Совјетским Савезом. Наиме тада је исказана солидарност са грађанима Совјетског Савеза, одржан је низ скупова у знак подршке односно прикупљена је драгоцену хуманитарна помоћ.¹⁰⁵ Као што смо и видели у неколико наврата током 20их година када је била на власти ДС је озбиљно разматрала питање успоставе односа са СССР-ом. Дугогодишњи лидер и икона странке Љуба Давидовић био је искрено прожет русофилским осећањима још из времена Краљевине Србије. Међутим, у новоизмењеним околностима после Првог светског рата та осећања су претпрела извесне измене. Слична ситуација била је и са лидером радикала Ником Пашићем који се током своје дугогодишње политичке каријере готово увек ослањао на Русију. Међутим, након револуционарних промена, у Пашићевој политици види се да он иако и даље гаји искрена русофилска осећања (доказ за то је брига о руским мигрантима на територији Краљевине СХС) он води уздржану политику према СССР-у следећи ставове краља Александра. Након диктатуре и обнове вишестраначја долази до подела радикала на неколико фракција. Она водећа окупљена око Стојадиновића истрајавала је на одбијању успостављања односа са Москвом истичући да се ради само о тактичком потезу и да се чека прави тренутак.

Земљорадници су били спремни да у потенцијалној сарадњи са Совјетима иду још даље, посебно лево крило предвођено ватреним русофилом Драгољубом Јовановићем. У странци је на другој страни постојао и јак англофилски лоби оличен у Милану Гавриловићу и Милошу Тупањанину. Гавриловић је што је занимљиво иако први посланик у Москви, раније често критиковао политику СССР. Земљорадничка странка се у свом званичном програму залагала не само за успостављање дипломатских односа и признање СССР-а, већ и потребу да се земља дугорочно треба ослонити на Русију. Као што видимо у политичком врху странке постојале су извесне разлике у спољнополитичкој оријентацији. Први страначки шеф Пијон и његов наследник на том месту Гавриловић били су англофили док је Драгољуб Јовановић био ватрени русофил.

---

¹⁰⁵ I. Ribar, *nav. delo* IV, 189.

Српска православна црква представља верску организацију која се одликовала посебном русфилијом али у овом случају и негативним односом према СССР-у, посебно према комунизму. До избијања Октобарске револуције, СПЦ је у Русији и њеној цркви имала великог заштитника али са доласком бољшевика на власт ситуација се радикално изменила. Што се тиче војске њен утицај у држави био је врло значајан. Официрски кор се није бавио непосредно политиком али је пратио политичка збивања и имао најчешће свој став у одосу на Русију и тамошња дешавања. Тако нпр. по Милану Стојадивићу пуковник Дража Михаиловић је у овом периоду без обзира на симпатије које је гајио према Француској, био изразити пансловен и русофил. Михајловић је у Совјетима како бележи Стојадиновић видео пре свега словенску а не комунистичку силу.¹⁰⁶

Дакле као што смо видели реакције на успостављање званичних дипломатских односа између Београда и Москве на српском делу југословенске политичке сцене биле су углавном позитивне. Земљорадничка странка, социјалисти, левичарски покрети и сл. кругови блиски земљорадницима и социјалистима били су условно посматрано наклоњени СССР-у односно залагали су се највише за његово признање и успостављање пуних дипломатских односа. Изразито десне политичке организације, странке и покрети у међуратном периоду су готово по правилу имали изражену антибољшевичку и антисовјетску црту. Удружена опозиција није имала јединствен став према СССР. Тако нпр. у прогласу „Београдског дела УО“ од августа 1937. године који се односио на спољну политику, оштро се критикује проосовинско опредељење владе и позива се на блискост пре свега са Француском, Малом антантом и Британијом док се СССР ни не спомиње.¹⁰⁷ На другој страни у СССР-у је гледан и наследник царске Русије, самим тим су оживеле и старе емоције што је ојачало положај просовјетских и прокомунистичких снага. Такође, поновним успостављањем дипломатских односа у Југославији је ојачала нада да ће СССР снагом дипломатије или оружја уколико буде требало заштитити југословенску целовитост и независност.

Што се тиче других народа, вођство ХСС-а предвођено Мачкеом уздржано је поздравило нормализацију односа две земље. Мачек је за разлику од свог претходника Радића познатог као великог русофила, био доста одмеренији у односу према СССР-у. Радић се за

---

¹⁰⁶ М. Стојадиновић, *нав. дело*, 364.

¹⁰⁷ Д. Петровић, *нав. дело*, 395, наведено према АЈ, фонд Милан Стојадиновић, 37-10-60

живота залагао за зближавање са Русијом, а 1924. године је и боравио у Москви када је ХРСС приступила и Сељачкој интернационали. Из тог периода датира посебно повољно писање о Совјетима у штампаним гласилима ХРСС односно сродној штампи у Хрватској.¹⁰⁸ Мачек је на почетку рата прилазио односима с Совјетском Русијом на реал-политички начин. У односу према Москви био је заузет приступ сличан приступу званичног Београда о корисности Москве у успостави баланса снага на Балкану.

Словенци су друкчије гледали на СССР, и ту се посебно истицао Антон Корошец који није благонаклоно гледао на успоставу односа две земље. Овај став Корошеца је произишао из две чињенице. Прво, Корошец је био заговорник германофилске политике, верујући да се из Москве не може очекивати никаква конкретна помоћ. Са друге стране Корошец се попут сваког тврдокорног клерикалца плашио ширења утицаја православља на Балкану а самим тим и поновног оживљавања панславистичких идеја.¹⁰⁹

---

¹⁰⁸ Исто 384-385.

¹⁰⁹ А. Животић, *нав. дело*, 219.

Покушаји чвршћег ослонца на Совјетски Савез у предвечерје Априлског рата

У току 1940.године рат се све више распламсавао на западу Европе, 5.јуна Хитлер је напао Француску а убрзо је и Италија ушла у рат на страни Немачке. Изненађујуће брзо Француска је већ 22.јуна капитулирала пред Хилтером. У рату са силама Осовине остала је још само Велика Британија. Пад Француске изазвао је стање шока у Београду. Везано за то и југословенска очекивања од Совјетског Савеза су порасла. Дипломатија Краљевине Југославије рачунала је да у недостатку погоднијег савезника, Москва може заштитити Југославију од агресивних намера Хитлера и Мусолинија. Исто тако југословенски војни врх очекивао је да ће коначно бити договорена испорука ратне опреме и наоружања из Москве. Хилтер је на другој страни настојао да искористи сва расположива средства како би потиснуо утицај Велике Британије са југа континента. У складу са том политиком убрзо је стигла вест да ће бити потписан немачко-бугарски споразум и да ће Совјети остати неутрални према том акту.¹¹⁰

Гледано из угла Београда, после овог догађаја међународни положај земље постао је још тежи. Совјети сада више нису могли ни физички одржати везу са Југославијом односно нестала је могућност да обећано наоружање буде безбедно достављено копненим путем. Све оштрије компликовање ситуације на Балкану односно нарастајући грчко-италијански сукоб терали су посланика у Москви Гавриловића да у разговору са замеником народног комесара за иностране послове Деказоновим покуша да утврди совјетски став према агресивним намерама Италије у односу на Краљевину Југославију. Деказонов је био при мишљењу да се Немци неће мешати у сукобе на Балкану јер су заузети ратом са Британцима на западу. Гавриловић је из тога закључио да Совјети не желе било какву конфротацију са Хилтером у том тренутку.¹¹¹ Гавриловић је био чврсто уверен да Совјети воде изнуђену двоструку спољну политику. Како он каже главна линија совјетске политике је она јавна и она је у складу са пактом Рибентроп-Молотов. Друга линија политике је она која се не види, и она се састоји у припреми окршаја с Немачком и раду на

---

¹¹⁰ Исто 239.

¹¹¹ Исто 241-242.наведено према АЈ, фонд 797-Лични фонд кнеза Павла Карађорђевића, ролна 16, *Телеграм посланика у Москви министру иностраних послова од 22.августа 1940.*

увођењу совјетског режима у друге земље. У том смислу Гавриловић је веровао да ће Совјети настојати да искористе тежње за очувањем независности угрожених земаља посебно словенских.

Мисија војне делегације у Москви одвијала се доста споро. Пуковник Поповић стигао је у Москву 6. септембра заједно са својим помоћником мајором Станојевићем. Југословенска делегација је убрзо примљена у совјетском наорудном комесаријату за одбрану. Ту је поред наорудног комесара маршала Тимошенка био присутан и велики број совјетских генерала и адмирала. У срдачном разговору, пуковник Поповић је изнео својим колегама тежак положај његове земље и непоходност доставе војног материјала. Маршал Тимошенко је уверавао свог саговорника да ће питање испоруке војног материјала бити разматрано у најкраћем року на седници владе, што је обрадовало Поповића. Посланик Гавриловић је сматрао да проблем лежи у владином опредељењу да води две политике, једну да не увреди Немачку и другу да добије совјетску војну помоћ. Он лично није имао инструкције да ради на обезбеђивању војне помоћи. Ипак део војних кругова у Београду није гајио превелике наде у војну помоћ СССР-а. Најпознатији пример је начелник главног генералштаба армијски генерал Петар Косић који се није слагао са већинским мишљењем да ће у случају немачког или италијанског напада земља добити хитну совјетску војну помоћ. Он је посебно истицао да Совјетска Русија није исто што и царистичка, као и да је једини циљ СССР-а везан за ширење комунизма у Европи односно да им добробит малих народа не значи ништа.¹¹² Истина је да Совјетски Савез у то време није имао интереса за склапање војног савеза са Краљевином Југославијом, јер би их то довело у војни сукоб са Хитлером.¹¹³

Један од главних проблема у односима између Београда и Москве представљало је дубоко уверење кнеза Павла да ће СССР ако би дошло до тешње сарадње, тежити болшевизацији Краљевине Југославије. Кнез заправо никада и није одступао од овог мишљења али га је опасност од избијања рата са Италијом натерала да измени свој званичан став према Совјетима. Премијер Цветковић такође је сматрао да према Совјетима треба бити нарочито опрезан.¹¹⁴ Један од првих неспоразума у комуникацији југословенских власти и совјетског

---

¹¹² Исто 248-250.

¹¹³ С. Цветковић, *нав. дело*, 153.

¹¹⁴ Д. Петровић, *нав. дело*, 258.

представништва у Београду десио се већ у лето 1940.године. Наиме, у то време у земљи је постојао већи број друштава за културну и привредну сарадњу са другим државама. Ипак у погледу Совјетског савеза јављали су се извесни проблеми. Одмах по успостави односа у Београду је био формиран иницијативни одбор за формирање Друштва пријатеља Совјетског Савеза на челу са др Иваном Рибаром. Израђени статут друштва предат је полицијским органима на одобрење, али одговор никако није стижао. Пошто су рачунали да је предлог прећутно прихваћен, чланови друштва почели су са радом али онда је стигао одговор из полиције да се не одобрава рад њиховог друштва. Рибару је поручено да рад друштва неће бити одобрен јер власт нема поверења у организаторе који су били познати као левичари и бивши црнорукци. Рибар се тада жалио посланику Плотњикову који се посебно заинтресаовао за овај случај али то није пуно помогло.¹¹⁵ Чести проблеми избијали су и због антисовјетских текстова у београдској штампи, због чега се Плотњиков лично жалио Цинцар-Марковићу, реч је углавном о текстовима Димитрија Љотића и његових истомишљеника. Цинцар-Марковић је поручивао да је ту реч о маргиналцима са југословенске политичке сцене.

Совјетима је посебно сметало јачање активности белогардејске емиграције и организације украјинских националиста у Југославији у лето и јесен 1940.године. Ипак у погледу проблема везаног за делатности белогардејаца у Краљевини Југославији врх совјетске дипломатије је налагао својим представницима у Београду да се судзрже од реакције и протеста. Сматрало се да решење тог проблема треба оставити за неку наредну фазу пошто Југославија не може истовремено развијати односе са СССР-ом и подржавати антисовјетске организације на својој територији.¹¹⁶ И Београд се бунио због писања дела совјетске штампе. На пример, велика прашина се дигла око текста извесног новинара Михајлова који је у листу „Бољшевик“ под насловом „Балканки чвор противречности“ тврдио да у Југославији живи 700 000 Македонаца који себе сматрају Бугарима и говоре бугарским језиком и да су они изложени суровом великосрпском колонизаторском режиму. Сличан проблем десио се и због приказивања појединих совјетских филмова. Ипак на другој страни било је и позитивних примера. Југословенско посланство у Москви улагало је велике напоре на плану развоја међусобних културних веза, тако су многе

---

¹¹⁵ I.Ribar, *nav.delo* IV, 191-192.

¹¹⁶ А.Животић, *нав.дело*, 265-266.

домаће издавачке куће биле заинтересоване за објављивање дела савремене совјетске књижевности. Једна од првих манифестација културне сарадње било је учешће совјетских уметничких фотографа на међународној изложби фотографија у Загребу почетком октобра 1940.године.¹¹⁷ Дакле као што видимо, упркос низу тешкоћа и проблема односи Београда и Москве иако још увек на почетку исказивали су перспективу потенцијалног интензивирања и све јасније и отвореније југословенске оријентације ка креирању политике шире дипломатске, војне и политичке сарадње са Совјетским Савезом.

У октобру 1940.године Краљевина Југославија се нашла пред новим изазовом, наиме тада је Италија напала Грчку, дакле рат се одвијао пред њеним границама. Могућност ослањања на СССР је у том тренутку била предмет различитих анализа. Министар војни генерал Недић је у свом меморандуму као једну од могућности навео опцију савеза са СССР-ом. Он је лично сматрао да је та опција могућа али мало вероватна, јер би том случају две чланице савеза биле физички раздвојене самим тим Совјети не би били у могућности да доставе војну помоћ свом савезнику. Стогао је закључивао да је прилазак Осовини реалнија опција од савеза са СССР-ом и ступања у акцију ради помоћи Грчкој.¹¹⁸ У италијанско-грчком сукобу, Београд се определио за политику ишчекивања тј, фактички се одрекао права реаговања на кризу која се директно тичала националне безбедности саме земље. Истовремено се и посланик Плотњиков осећао изолованим. Он се жалио Драгољубу Јовановићу да нема контакта ни са једним југословенским министром а да он има строго упутство да нико не позива к себи већ да прима све који желе да га посете.¹¹⁹ Драгослав Смиљанић у својим сећањима бележи да је један од разлога Јовановићевог дистанцирања од Милана Гавриловића и издвајања из Савеза земљорадника представљала Јовановићева потреба да се пред Плотњиковим представи као истински представник српског сељаштва као што је то био Мачек у хрватском. Јовановић у својим сећањима потврђује ове претпоставке, наводећи да је услед политичког приближавања његове странке са групом око Рибара, интелектуалцима око листа „Напред“ и социјалдемократима Недљка Дивца дошло до идеје да четворица лидера тих политичких групација посете Плотњикова и изразе му совју приврженост совјетском савезу и уверење да СССР неће

---

¹¹⁷ Исто 268.

¹¹⁸ Исто 276.

¹¹⁹ Исто 277. нав према Драгољуб Јовановић, *Људи људи*, II, Београд, 1975, стр161-164

оставити Југословенску Краљевину и изневерити је за рачун неке од великих сила¹²⁰. Са своје стране Јовановић је у познанству са Плотњиковом видео шансу за себе и своју политичку групацију па је у улози посредника између владе и Плотњикова видео могућност сопствене промоције, обнове односа с политичким лидерима с којима је дошао у сукоб али и могућу подршку Совјета у унутрашњим политичким стварима у будућности.

По неким изворима Плотњиков је одржавао добре везе и са академиком и другим човеком СКК-а угледним адвокатом Драгишом Васићем који је важио за великог русофила и бившег комунисту. Известан пробој дипломатске изолације совјетског посланства у Београду постигнут је приликом обележавања годишњице Октобарске револуције. Свечаном пријему у хотелу „Српски краљ“ присуствовали су поред осталих генерал Војин Максимовић истакнути војни писац и историчар, затим представници ЈНС генерал Петар Живковић, Јован Бањанин и Богољуб Јефтић, као и други опозициони политичари попут Милана Грола, Драгољуба Јовановића, Мише Трифуновића, Јаше Продановића, Чеди Плећевића и др.¹²¹

Опасност од избијања рата терала је посланика Гавриловића да појача своју дипломатску активност у Москви. Гавриловић је 5. новембра посетио заменика народног комесара за иностране послове Вишинског. Том приликом југословенски посланик је пред Вишинског изнео тешку позицију своје земље. Гавриловић је констатовао да су реке Сава и Дунав заправо кључ мореуза преко којих Совјети желе да осигурају безбедност Средоземља. Вишински је наравно одбијао да изађе са отвореним ставом по питању компликоване ситуације на Балкану посебно из разлога јер је очекивао резултате скорих преговора са Немачком. Југословенска дипломатија је могла из овог закључити да Совјети нису спремни да уђу у отворени сукоб са Хитлером иако су свесни неизбежности тог сукоба у будућности. У страху за будућност земље председник владе Цветковић је контактирао Плотњикова. Наиме, његов изасланик Воја Јањић је 11. новембра посетио совјетског посланика преневши му поруку да је премијер веома забринут за судбину Југославије у вези са совјетско-немачким преговорима. Јањић је преносио да је ситуација на граници са Албанијом близу тачке кључања као и да би још један инцидент попут бомбардовања Битоља могао довести до уласка земље у рат. Плотњиков ништа није коментарисао пошто

---

¹²⁰ Д. Јовановић *нав. дело*, 95.

¹²¹ Д. Јовановић, *наведено дело*, 162.

није имао адекватна упутства из свог министарства.¹²² Сутрадан је и министар Константиновић посетио Плотњикова, тема разговора била је питање совјетске испоруке тенкова, авиона, тешке артиљерије и нафте за потребе југословенске војске пошто су испоруке из Немачке биле готово сасвим престале. Плотњиков је искористио овај разговор да се пожали зашто није одобрен рад Друштва пријатеља Совјетског Савеза, жалио се и на писање листа „За Русију“ али и на антисовјетске текстове Данила Грегорића. Плотњиков је пренео Константиновићу да његова земља мора да брани своју неутралност и морално и материјално. Константиновић је на ово додао да Југословени имају моралну снагу али да им недостаје материјала. Плотњиков је на ово одговорио да је он већ предао списак потребштина свом министарству. Везано за цензуру у штампи договорено је да Плотњиков преда Константиновићу све што сматра да треба да објави југословенска штампа а да ће се он са своје стране постарати да се то учини.¹²³

Крајем новембра Совјети су поручили да су спремни да испоруче тражени материјал по ценама које одреди југословенска влада. Међутим, убрзо је избио нови проблем пошто су Совјети тражили да Београд организује превоз материјала. Британци су у то време сазнали да Совјети нуде Југославији испоруке ратног материјала али преко Дунава. Било је планирано да материјал буде спакован испод товара жита у нади да ће тако бити избегнута немачка пажња.¹²⁴ На састанку од 22. новембра Плотњиков је отворено питао министра Константиновића како би његова земља реаговала у случају понуде за приступ Тројном пакту. Константиновић је одговорио да је он лично против тога јер је Краљевина Југославија одлучна у погледу поштовања интегритета и независности. Плотњиков није крио задовољство због онога што је чуо, оцењујући да Југославија није Чехословачка и да ће се сигурно борити.¹²⁵ Лондон је са друге стране веровао да је Плотњиковљева уздржаност директна последица Стаљиновог играња на карту добијања времена као и да Совјети настоје да играју по принципу топло-хладно у зависности од тога да ли се осећају сигурни или угрожени од Немаца. Упадало им је у очи и то да Совјети упркос тражењу брзог одговора од југословенске владе на своју понуду до тада нису добили никакав

---

¹²² А.Животић, *нав.дело*, 289-290.

¹²³ Исто 290-292. наведено према, М.Константиновић, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939-1941. Londonske beleške 1944-1945*, Novi Sad, 1998, стр. 225-227.

¹²⁴ Е.Варкер, *нав.дело*, 90.

¹²⁵ А.Животић, *нав.дело*, 300-301.

одговор. Врх британске дипломатије није могао да одоли прилици а да не примети да се овде радило о природној двосмислености и непоузданости Руса.¹²⁶

Хитлер је пак на другој страни пажљиво пратио совјетске планове на Балкану. Немци су веровали да ће Совјети изаћи у сусрет југословенским војним захтевима и испоручити им тражено наоружање и војну опрему. Нагло компликовање ситуације у окружењу и све јачи немачки притисак везан за југословенско добијање да пропусти немачки конвој за италијанске потребе у Албанији натерали су кнеза Павла да донесе одлуку да у СССР упути посебну мисију на челу са потпуковником Божином Симићем, бившим црнорукцем и доказаним русофилом. У београдским опозиционим круговима Симић је иначе важио за великог присталицу политике кнеза Павла.¹²⁷ Међународни положај Краљевине Југославије се дотадно погоршао после 20. односно 23. новембра 1940. године када су Тројном пакту приступиле Мађарска а потом и Румунија. Кнез Павле и премијер Цветковић су на ову вест реаговали потписивањем пакта о пријатељству са Мађарском 12. децембра 1940. године. Овај пакт је заправо требао да осигура Југославију од опасности са севера али и да осигура њен положај у односу на Немачку. Совјетска дипломатија је сматрала да ће Југославија ући у процес приступања Тројном пакту или кренути линијом активног отпора што је у оба случаја подразумевало ангажовање Совјетског Савеза на Балкану. Истовремено пуковник Поповић је из Москве обавештавао новог министра војске генерала Пешића и начелника генералштаба генерала Косића да је совјетско кашњење с обећаним испорукама војне опреме последица чињенице да су Совјети вероватно љути јер је он лично о томе обавестио Гавриловића који је несвесно јавно компромитовао совјетску позицију и нарушио дискрецију читавог посла везано за будуће совјетске намере. Поповић је додао да он сматра да Совјети ни у ком случају неће војно реаговати све док не буду били директно изложени немачкој агресији.¹²⁸ Совјети су убрзо обавестили Поповића да испоруке касне због потписивања југословенско-мађарског пакта и трговинског споразума са Немцима што су они наводно протумачили као вид промене југословенске спољне политике и њеног удаљавања од СССР-а. Пуковник Поповић је пак оцењивао да Совјети

---

¹²⁶ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 571.

¹²⁷ Д. Јовановић, *нав. дело*, 241.

¹²⁸ А. Животић, *нав. дело*, 318-319. наведено према Ж. Поповић, „Моја служба у Совјетском Савезу“ Д. Ђорђевић, *На раскрсници. Прилози за српску историју Другог светског рата*, Горњи Милановац, 1991, стр. 163.

југословенске захтеве користе као својеврсну политичку игру и да се зато не треба ослањати на тај извор снабдевања. То се показало као тачно, југословенско-мађарски уговор добродошао је Совјетима као аргумент да одбију достављање војне помоћи, односно њима је било јасно да пружити помоћ Југословенима значило је погоршати иначе већ нарушене немачко-совјетске односе.

Интересантно је да је у југословенској војсци постојала и значајна група млађих официра југословенског генералштаба која је очекивала помоћ и заштиту од СССР-а. По сведочењу савременика на челу ове просовјетске струје налазио се други помоћник начелника главног генералштаба генерал Коста Адамовић. Кнез Павле се у ово време лично жалио посланику Кембелу да је забринут због држања Совјета, односно да није у стању да проникне у њихову политику.¹²⁹ Гавриловић је на другој страни настојао да открије какви су планови Москве по питању Бугарске, из разговора са Вишинским закључио је да ће Совјети у случају да немачке трупе уђу у Бугарску, остати неутрални. У погледу даљег развоја ситуације на Балкану, Гавриловић је оцењивао да СССР упркос јавним изјавама суштински жели рат на Балкану, јер би за њих то значило да се рат продужује, да ратно исцрпљивање траје и да у вези са тим долази и од социјалних тензија у чему Совјети виде своју шансу. Такође отварање новог фронта на Балкану додатно би ангажовало немачке трупе док би СССР остао војно нетакнут.¹³⁰

Совјетске дипломате су биле уверене да ће Југославија попустити пред притисцима Берлина и да ће дозволити да преко њене територије буду транспортоване немачке јединице на југ Европе. Почетком марта 1941. године премијер Цветковић је увиђао промену у совјетском ставу која је по њему била у директној вези са све јачом концентрацијом немачких трупа на границама са СССР-ом.¹³¹ У прилог том закључку иду и утисци које је стекао Божин Симић током својих разговора са представницима војног вођства СССР-а. Он је из Москве јављао да је добио извесне сугестије о могућем закључењу војног савеза са Југославијом. Гавриловић је онда преко свог страначког колеге и заменика Тупањанина 11.марта пренео Цветковићу да уз његову дозволу може да се припреми терен за склапање југословенско-совјетског војног савеза. Гавриловић је

---

¹²⁹ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 600.

¹³⁰ А. Животић, *нав. дело*, 329.

¹³¹ Ž. Avramovski, *nav. delo*, 650.

предлагао да Београд поведе иницијативу а да је на Совјетима да прихвате или одбију ту иницијативу. Убрзо је комесаријат за иностране послове обавестио свог отправника послова у Београду да су све гласине да се у Москви воде преговори око потписивања војног савеза за Београдом неистините.¹³²

И Лондон и Москва упирали су тих дана свој поглед ка Београду, а ниједна од те две западне силе није чинила ништа, додуше објективно није могла ништа ни да учини како би за мало бар била олакшана југословенска међународна позиција. Кнез Павле је у тим тешким моментима услед све оштријих Хитлерових притисака на њега сазвао широке консултације са представницима опозиционих странака. У кнежеву аудијенцију били су позвани Милан Грол, Божа Марковић, генерал Живковић, Богољуб Јевтић, Миша Трифуновић, патријарх Гаврило и бројне друге значајне личности. Кнез је свакоме од њих отворено рекао да се земља налази пред судбоносном одлуком о приступању Тројном пакту. Миша Трифуновић и Милан Грол су тада поставили питање односа са Совјетским Савезом. Кнез Павле је Грола и Трифуновића упутио на министарство иностраних дела где ће добити више информација на ту тему. У разговору са министром Цинцар-Марковићем Грол је жестоко критиковао спољну политику владе, због чега је разговор постао жучан и брзо се прекинуо. На крају Грол и Трифуновић нису имали прилику да виде извештаје посланика Гавриловића па се самим тим нису ни упознали са основним правцима кретања југословенско-совјетских односа и совјетске политике на Балкану.¹³³ Ипак, ова заинтересованост лидера традиционалних српских опозиционих партија сликовито је говорила о надама које је српска јавност у овим по земљу изузетно тешким данима гајила према СССР-у. У последњим тренуцима када се доносила одлука о приступању Тројном пакту 22.марта, Гавриловић је повукао један нетактичан дипломатски потез. Он се тада лично обратио Вишинског замоливши га да ли би могао да пошаље својој влади телеграм у коме би нагласио у форми преношења личног утиска да совјетској влади није свеједно хоће ли или неће Југославија приступити Тројном пакту, као и да би сам чин приступања могао да произведе нежељене последице. Он је сматрао да је то важан корак који би могао да утиче на дефинитивну одлуку југословенске владе. Вишински је убрзо обавестио Гавриловића да Совјети располажу информацијама да је питање приступа Југославије

---

¹³² А. Животић, *нав. дело*, 343.

¹³³ М. Трифуновић, *нав. дело*, 59.

Тројном пакту већ решено те да је његов захтев беспредметан. Гавриловић је одговорио да он нема такве информације и да је он овај одговор схватио као совјетску понуду да се уколико би се испоставило да су вести нетачне могло наставити са преговорима. Гавриловић је о овој акцији обавестио свог министра. Јасно је да је овде реч о изнуђеном покушају југословенског посланика да спречи приступање своје земље Тројном пакту.

Српски опозиционари чим су чули вест о могућности склапања пакта са Совјетским Савезом размислили су се по Београду. Драгољуб Јовановић је у разговорима са Слободаном Јовановићем покушавао да сазна детаље споразума који ће бити потписан са Хитлером односно покушао је да сазна какви су ставови кнеза према СССР-у.¹³⁴ Совјети су у међувремену као одговор на немачку политику уложили свој последњи адут. Преко посланика Лебедева поручили су влади у Београду да у случају да она одбије Тројни пакт, Москва је спремна да са Београдом склопи савез о пријатељству и ненападању. Порука је 23.марта у одсуству министра иностраних дела предата његовом помоћнику Милоју Смиљанићу.¹³⁵ Совјетима је сада било посебно стало да провере да ли су председник владе и министар иностраних дела обавештени о овом предлогу тј. да ли је министар Цинцар-Марковић намерно избегавао да прими Лебедева. Након састанка у згради руског посланства већа група опозиционара предвођена Рибаром, Драгољубом Јовановићем кренула је код Драгослава Смиљанића тражећи од њега да преко свог рођака Милоја Смиљанића сазна да ли је он о горе поменутом совјетском предлогу реферисао премијеру и свом министру. Пошто је Милоје Смиљанић рекао да је он то и учинио, опозиционари су у разговору са министрима Тробаром и Чубриловићем сазнали да они ништа о томе не знају заправо. Група опозиционара се сада упутила у кабинет председника владе. Тамо их је дочекао потпредседник владе Влатко Мачек. Он је у разговору са Драгославом Смиљанићем рекао да је влада донела одлуку о приступању Тројном пакту. Истицао је да је по њему „Русија велика загонетка“ односно да се из Москве не може очекивати никаква конкретна помоћ. Из овога се видело да се Мачек залагао за нормализацију односа са Москвом али да је био далеко од идеје стратешког ослонаца на Совјетски Савез. Према Смиљанићевим сећањима управо чињеница да Цинцар-Марковић није обавестио остале ministre о постојању совјетске иницијативе за склапањем савеза изазвала је свађу на

---

¹³⁴ Д.Јовановић, *нав.дело*, 228-230.

¹³⁵ I. Ribar, *нав.дело* IV, 351.

седници владе због чега су три министра поднела оставке.¹³⁶ Да ова тврдња није тачна сведочи чињница да су министри Константиновић, Чубриловић и Будисављевић своје оставке поднели још 20.марта на седници владе.

---

¹³⁶ D. Smiljanić, *nav.delo*, 207.

Југословенско-совјетски односи у сенци Тројног пакта

Одлука кнеза и владе да земља приступи Тројном пакту радикално је променила дотадашњу спољнополитичку ситуацију. Та промена се није огледала само у односима са силама Осовине већ и са Великом Британијом и СССР-ом. Споразум између Југославије и земаља Тројног пакта произвео је важне последице на совјетско-немачке односе који су већ дуже време налазили у крајње осетљивој фази. Министар Цинцар-Марковић је о одлуци владе са се приступи Тројном пакту обавестио Гавриловића 24. марта. Том приликом је додао да је овај чин изнуђен као и да је влада поред гарнције мира и територијалног интегритета успела да обезбеди и гаранције да се од ње неће тражити дозвола за прелазак немачких трупа преко њене територије. На ове вести Гавриловић је одлучио да поднесе оставку и врати се у Југославију. Гавриловић је планирао да прво отпутује у Истанбул. Међутим, за тај дан летови су били одложени и зато се Гавриловић вратио назад са уверењем да ће сутрадан отићи. Међутим, сутрадан је стигла вест о војном удару у Београду а он је по свом исказу одлучио да настави свој рад као да пакта и оставке није ни било.¹³⁷

Идејни творац државног удара од 27.марта био је бригадни генерал Божидар Мирковић. Као искрени националиста он се није слагао са правцем ка коме је намесништво водило земљу. Мирковић је сматрао да војска чувар националне части и да је дужна да заустави политику која води земљу у пропаст. Чврсто уверен у потребу извођења војног удара бацио се на тражење адекватне личности која би могла да тај удар изведе, нашао ју је у команданту ваздухопловства генералу Душану Симовићу који је одмах прихватио Мирковићев предлог.¹³⁸ Припреме за извођење пуча су биле убрзане после посете кнеза Хитлеру 15. марта када се и сазнало да ће Југославија приступити пакту. Симовић и Мирковић су за своје најближе сараднике изабрали групу официра из команде ваздухопловства пуковника Драгутина Савића, потпуковнике Лозића и Павловића, затим официре из краљеве гарде и других јединица, мајора Живана Кнежевића, Данила Зобеницу и др. Већина ових официра је углавном од раније припадала конспиративним

---

¹³⁷ А.Животић,*нав.дело*, 358.

¹³⁸ J. Нoptner, *нав.дело*, 248-249.

организацијама непријатељски расположеним према влади и кнезу. Пуч је био јавна тајна заправо о њему се јавно говорило у војним, политичким, дипломатским и црквеним круговима.¹³⁹ И сам кнез Павле био је лично упознат са нарастајућим незадовољством у војсци о коме га је упознао лично генерал Симовић. Преломни дан за пуч био је 25.март када су се Мирковић и Симовић сложили да пуч треба извести у рано јутро 27.марта у временском периоду од 1 до 2 часа старешине јединице заузеле су стретешки најважније локације у граду. Заузете су зграде Генералштаба, команда града, председништво владе, радио станица и др. У исто време ухапшени су чланови владе а тихо и без проблема заузеле су све стратешке тачке. Чланови сада бивше Цветковићеве владе мирно су потписали оставке а онда су у Генералштаб пристигли најистакнутији опозициони политичари тј. чланови будуће владе. Милан Грол, Миша Трифуновић, Богољуб Јевтић и др. Према сећањима патријарха Гаврила састав владе је одредио професор Радоје Кнежевић док се Симовић у потпуности сложио са његовим предлогом.¹⁴⁰ Пошто је оформљена нова влада преко радија је у 4 часа ујутру пуштена краљева прокламација народу у којој се у основним цртама каже да је млади краљ Петар у овом тешком тренутку по земљу одлучо да преузме власт позивајући народ да се окупи око престола и обавестивши га да је мандат за састав владе поверио генералу Симовићу.¹⁴¹ Кнез Павле Карађорђевић се у време пуча налазио на путу за Блед и пошто се његов воз зауставио у Загребу пренета му је весто о преврату у Београду, он је одмах одбацио предлог Мачека да се IV армија искористи у гушењу побуне и вративши се у Београд мирно је потписао абдикацију.

Симовићев кабинет био је врло хетерогеног састава и министри нису могли усагласити јединствен став ни око једног важног државног питања. Одмах су формиране две групације које су различито гледале како на спољнополитичка тако и на унутрашња питања. Прва група министара се по сваку цену опирала ступању у рат и ту су најгласнији били Мачек, Куловец и Нинчић. У другој групи су били Симовић, Косановић и Чубриловић. Док су остали чланови били у трећој групи *колебљиваца*.¹⁴² Пошто је решио најважнији задатак на унутрашњем пољу а то је било придобијање Мачека за улазак у

---

¹³⁹ *27.mart-tematska zbirka dokumenata*, priredili B. Petranović I N. Žutić, Beograd 1990, 82.

¹⁴⁰ Г. Дожих, *нав.дело*, 238.

¹⁴¹ Зборник о 27. Марту 390 страна

¹⁴² Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga br.1, Beograd 1982, 492.

владу, Симовић се окренуо приоритетном задатку на спољном плану а то је како спречити рат са Немачком који је био на видику. Министар иностраних дела Момчило Нинчић одмах је 27.марта пожурио да увери немачког посланика фон Херена да ће положај Југославије у односу на Немачку остати исти додавши да је нова влада спремна да прими Тројни пакт. Симовић је покушавао да Херену објасни да је пуч унутрашња ствар Краљевине Југославије. Међутим, Хитлер је већ био донео одлуку да се Југославија војно уништи а Рибенторп је 28.марта јавио Херену да не врши никакве званичне посете југословенским државницима и да се изговара болешћу.¹⁴³Симовић је на другој страни давао све од себе да обезбеди помоћ из Москве пошто је било јасно да из Лондона никакве конкретне помоћи у скорије време не може бити.

Водећи српски опозиционари громогласно су поздравили догађаје од 27.марта и масовне демонстрације на улицама Београда. Миша Трифуновић бележи да је намеснички режим од стране грађана био доживљаван као тешка мора и да се 27. марта у народу могао чути „крик олакшања и радости“.¹⁴⁴ Драгољуб Јовановић је 27.март назвао *Трећим српским устанком*, пошто је и сам био на улицама тога дана одржао је неколико говора у којима је подвлачио да је народ увек правилније оцењивао интересе отаџбине него они који су земљу водили.¹⁴⁵ Међу демонстрантима нашли су се и бројни комунисти. КПЈ није учествовала у организацији пуча али је донела одлуку да се њени чланови прикључе народу. Комунисти су се истицали по паролама „Савез са Русијом“ и „Војска са народом“. Они нису клицали краљу. Српска православна црква је такође подздавила војни пуч. Патријарх Гаврило је тога дана одржао чувени говор преко радија у коме је изнео своју радост што се српска нација приволела царству небеском и поручивао је народу да им нико не може ништа док су сложни и верни свом краљу јер је и Бог на њиховој страни.¹⁴⁶

Догађаји од 27. марта нису поништили акт приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, али је суштински правац спољне политике земље у потпуности измењен. Што се тиче организације пуча, нема чврстих доказа да је СССР учествовао у томе. Према речима Драгољуба Јовановића отправник послова Лебедев лично није крио задовољство због

---

¹⁴³ J. Нортнер, *нав.дело*, 260.

¹⁴⁴ М. Трифуновић, *нав.дело*, 53.

¹⁴⁵ Д. Јовановић, *нав.дело*, 235-242.

¹⁴⁶ Г.Дожић, *нав.дело*, 251.

преварата честитајући непосредним извршиоцима пуча на ефикасно извршеном преврату без проливања крви.¹⁴⁷ Иако су грађани на улицама клицали Русији односно Совјетском Савезу и захтевали савез са братском земљом, реакције совјетских дипломата у Београду биле су доста суздржане. Извештавајући о реакцијама Москве на двадесетседморатовски пуч у Београду, посланик Гавриловић је записао да је овај чин наишао на свеопште одобравање и симпатије његових домаћина. На план изгледа за отпор Немцима у случају напада на Краљевину Југославију посланик Лебедев је храбрио југословенске политичаре са којима је одржавао контакте. Лебедев је сматрао да Београд има шансе да пружи одлучан отпор пошто су немачке снаге распарчане по Европи па ће самим тим Немачка бити принуђена да Југославију нападне мањим снагама, самим тим Југословени имају шансе да пружи дужи отпор.¹⁴⁸

Нови министар војске и морнарице генерал Богољуб Илић састао се 30.марта са совјетским отправником послова Лебедевим,војним аташеом Самохином и саветником Солдом. Совјете је занимало како је у иностранству примљен чин преврата. Илић им је пренео да су Париз и Лондон поздравили догађаје, додајући да је сукоб са Немачком неизбежан али да се његова влада труди да га што више одложи. Југославија ће се бранити али јој недостаје савремено наоружање које очекује од Москве. Илић је изнео очекивања да ће СССР дипломатским путем утицати на Хитлера да не приступи оружаном акцији против Краљевине Југославије и да је он сигуран да би се у том случају Немци одмах по окупацији Југославије окренули Совјетском Савезу. Исте вечери Лебедева је посетио и Божин Симић преневши му поруку генерала Симовића о потреби да се хитно одреде представници на обе стране ради преговора о закључењу међудржавног уговора. Убрзо је стигао одговор Молотова да би они желели да у тој делегацији буде и Симић.¹⁴⁹ Симовић је одлучио да преговарачку делегацију сачињавају посланик Милан Гавриловић, Божин Симић и начелник штаба команде ваздухопловства пуковник Драгутин Савић. Мали број људи био је упознат са овим планом. Британци су знали за пут делегације у Москву, и веровали су да се радило о преговорима за закључење дефанзивног савеза.¹⁵⁰ Посланик Гавриловић је за то време у Москви обавио разговоре са тамошњим британским, немачким

---

¹⁴⁷ Д. Јовановић, *нав.дело*, 246.

¹⁴⁸ I.Ribar, *nav.delo* IV, 204-205.

¹⁴⁹ С. Цветковић,*нав.дело* , 289-290.

¹⁵⁰ Ž.Avrakovski, *nav.delo*,739.

и италијанским посланицима са циљем смиревања страсти. Немачко и британско незадовољство било је врло изражено и разумљиво. Британци су након пуча очекивали јасно југословенско сврставање на њихову страну а Немци одлучну потврду истрајвања на спољнополитичком курсу нове владе.

Гавриловић се 1.априла састао са Вишинским, том приликом га је упознао са спољнополитичким положајем нове владе истичући да пакт са Немцима остаје на снази и да у дато ситуацији није могуће да буде раскинут али да ће се његова примена бити у складу са југословенским интересима. Жалио му се такође да је стекао утисак да Лондон жели по сваку цену рат на Балкану. Гавриловић је још изнео своја уверевања да ће преговори њихових земаља бити успешно завршени и упитао је Вишинског хоће ли резултати постигнутог споразума бити објављени у новинама. Додавши при том да би то било веома важно за Југославију, односно да би Немцима тако била послата порука како би требали да се понашају према Југославији. Вишински се и овог пута држао доста резервисано ограничавајући се на коментаре само неспорних ствари.¹⁵¹

Емисари Симић и Савић стигли су у Москву 2.априла, на првом састанку делегације са Вишинским отворено је питање споразума који је за Вишинског био новост јер му је наводно Гавриловић до тада говорио само о питањима војне помоћи. Вишински је тада отворено рекао да се ради о сасвим новој ситуацији и да му треба времена да се упозна са овим предлогом и да о томе обавести врх своје земље. Изневши сумње да сматра да је такав споразум уопште потребан. За то време генерал Симовић се у Београду састао са Лебедевим и Самохином изјавивши да он уговор са СССР већ сматра постојећим, предавши том приликом генералу Самохину обавештајне податке о немачким војним припремама против Краљевине Југославије.¹⁵² Сутрадан је стигао одговор Вишинског, он је југословенским емисарима пренео да је СССР спреман да приступи закључењу споразума о пријатељству и ненападању са Југославијом. Рекао је и да је за Совјете предлог о закључењу пакта тренутно неприхватљив и да они имају пакт са Немачком и да не желе да дају повода његовом рушењу. Такође подвукао је да његова земља нема намеру да се меша у унутрашња питања Краљевине Југославије и да што се тиче њих Југославија може имати и три краља а не једног. Пошто су емисари прихватили овај став убрзо се

---

¹⁵¹ А.Животић, *нав.дело*, 375-378.

¹⁵² Исто 380.

указао нови проблем. Наиме, Вишински је Гавриловића обавестио да је дошло до измена у тексту споразума који им је раније предат. Измене су се тичале првог става у коме је додат текст „уздржаваће се од напада једних на друге“, затим другог става у оквиру ког је додата формулација „сачувати неутралност и пријатељство“. Гавриловић је рекао да је ранија формулација била правилнија али да је он спреман да прихвати и такву измену. Међутим, војни емисари се нису сложили са овом формулацијом због чега је потписивање уговора одложено. Гавриловић је као аргумент наводио да ће одредба о неутралности Немцима одвезати руке за акцију против Југославије. Он је у разговору са министром Нинчићем итакао да је проблем заправо у другом члану уговора. Додајући да је и овако формулисан повољан на југословенску страну пошто би Немци у случају напада били ускраћени снабдевањем горива из СССР-а, као и да он сматра да је ово само прва етапа ка склапању војног савеза.¹⁵³

У међувремену министар иностраних дела СССР-а, Молотов се састао са немачким послаником Шуленбургом. Предмет разговора био је будући совјетско-југословенски уговор. Обавестивши га да очекује потписивање уговора о пријатељству и ненападању и додајући да је совјетски мотив за закључење овог споразума тежња за очувањем мира на Балкану. Шуленбург је истакао да су немачко-југословенски односи врло сложени и да Немци ни на који начин нису томе допринели. Он је додао да Немци немају ништа против овог споразума али да сматрају да је моменат за потписивање лоше изабран, односно да ће тај уговор допринети погоршању ситуације. Шуленбургов став је заправо сигнализирао да се спрема војна акција против Југославије док је Молотов покушавао да смири ситуацију представљајући будући пакт као совјетско-југословенски допринос очувању мира.¹⁵⁴ Молотов је индиректно стао у одбрану Београда, негирајући оптужбе да тамошња влада води антинемачку политику, молећи Немце да се уздрже од будућих војних акција. Везано за текст уговора помоћник министра иностраних дела Смиљанић је преко Лебедева покушао да ургира да Совјети одустану од редакције другог члана уговора. Сматрао је да би то у народу било лоше примљено и да би изазвало талас разочарења у СССР. Вести о југословенско-совјетским преговорима су међу војним круговима у Немачкој изавали

---

¹⁵³ А.Животић, *нав.дело*, 383-384.

¹⁵⁴ Исто 385-387.

извесну нервозу јер се сматрало да би у одређеном моменту Црвена армија могла активно да се умеша у догађаје на Балкану.¹⁵⁵

Пошто Београд још није одговарао, у касно вече 5.априла Вишински је позвао Гавриловића подигавши га из постеље. Он му је тада предлагао да се хитно чује са Симовићем, што је овај и учинио. Симовић му је тада поручио да делегација хитно приступи потписивању споразума. Тачно у 2 часа и 30 минута после поноћи југословенски емисари су примљени у Молотовљевом кабинету у Кремљу, на лицу места је био присутан и сам Стаљин. Молотов је саопштио да су Совјети спремни да из нацрта искључе одредбу о неутралности. Брзо се приступило потписивању уговора а затим је уследило и саопштење за јавност. Планирано је да се ујутро у 9 часова организује званично потписивање уз свечани банкет али је због вести о немачком нападу на Београд банкет отаказан, Совјети су рачунали да би тај чин могао у Берлину бити схваћен као провокација. Из тих разлога потписивање уговора је обављено увече око 22 часа без већих свечаности.¹⁵⁶ Совјетска журба да се хитно потпише уговор може се објаснити чињеницом да су њихове службе биле упознате са плановима напада на Београд. Исто тако сигурно је и да је Стаљина занимало хоће ли се Хитлер усудити да нападне савезника Совјетског Савеза.

Уговор о пријатељству и ненападању између Краљевине Југославије и СССР-а потписан је у Москви у ноћи 5/6 априла. Уговор су са југословенске стране потписали емисари Гавриловић, Симић и Савић а са совјетске потпис је ставио Молотов. Текст уговора је био општег и типског карактера. Њиме су прецизиране обавезе земаља уговорница да ће се суздржати од сваке врсте напада на једну од њих, односно да ће поштовати независност и суверенитет друге стране. У случају напада на једну од њих од стране треће земље, потписнице ће водити политику пријатељских односа према другој страни. Уговор је потписан са роком важења од 5 година и одмах је ступио на снагу са могућношћу продужења.¹⁵⁷ Међутим, услед бомбардовања Београда влада је изгубила контакт са представништвима у иностранству тако да се Нинчић тек 13. априла могао упознати са текстом југословенско-совјетског уговора.

---

¹⁵⁵ А.Животић,*нав.дело*, 391. Наведено према Вук Винавер „Прилог историји југословенско-совјетског зближења 1940-1941“ *Историјски гласник* 1/1966, стр. 53

¹⁵⁶ А. Животић, *нав.дело*, 392-393.

¹⁵⁷ С. Цветковић, *нав.дело*, 295-296.

Априлски рат и прекид дипломатских односа између Краљевине Југославије и Совјетског Савеза

На састанку у кабинету Вишинског 10. априла посланик Гавриловић је информисао свог саговорника да је дошао до информација да су премијери Румуније и Мађарске дали изјаве о скором нападу на СССР као и да Немци гомилају трупе на границама са СССР-ом. Вишински је одговорио да он не верује у те вести. Гавриловић је искористио овај пријем и да замоли Вишинског за помоћ при евакуацији југословенских дипломата из Будимпште и Братиславе као и да ако је могуће Совјети дозволе прелазак око хиљаду југословенских грађана који су се у том тренутку нашли у Румунији на совјетску територију, пошто му је Вишински потврдио да је совјетска влада започела кораке у том правцу, Гавриловић се срдечно захвалио свом домаћину.¹⁵⁸

О самом раду совјетске дипломатске мисије у Југославији након почетка рата 6. априла сачувано је мало података. Према сведочењима савременика особље посланства је на почетку бомбардовања пратило југословенску владу и колоне грађана који су се повлачили ка југу земље. Од момента немачког напада на Југославију, СССР није излазио у јавност са званичним саопштњима која би имала за циљ јасно дефинисање њиховог става према нападу на њиховог савезника. Совјети су настојали да немачки напад представе као чин агресије, али и да је он ипак део сукоба који они сматрају империјалистичким и ван кога желе да остану. И сама Велика Британија оштро је реаговала на совјетску суздржаност у осуди немачке агресије на Краљевину Југославију. Британски амбасадор у Москви Крипс је 12. априла у име своје владе захтевао од Совјета да се умешају у рат на Балкану. Једина совјетска званична осуда оружане агресије на Југославију била је 13. априла када је Вишински осудио улазак мађарских трупа на југословенску територију.¹⁵⁹

Сусрећући се са тешким немачким притисцима, Совјети нису желели ратни сукоб и трудили су се да га максимално избегну или одложе. У складу са том политиком одлучили су се за радикалан корак према Краљевини Југославији. Приликом сусрета са послаником

---

¹⁵⁸ А. Животић, *нав. дело*, 403-404.

¹⁵⁹ Исто 409. наведено према Вук Винавер „Прилог историји југословенско-совјетског зближења 1940-1941“ *Историјски гласник* 1/1966, стр. 53-54.

Гавриловићем, Вишински му је 8.маја 1941.године предао званичну изјаву своје владе да она више не види никакву правну основу за даље деловање југословенске мисије у Совјетском Савезу. Таква одлука је правдана чињеницом да већ дуже време нема совјетског посланика у Београду и да је тамошње посланство затворено, односно да совјетска влада већ дуже време нема никаквих контаката са избеглом југословенском владом. Самим тим нема више правне основе за даљи рад југословенске мисије у Москви. С тим у вези закључено је да Гавриловић више нема пуномоћје своје владе и да се он као и остали чланови југословенског посланства од тог момента сматрају приватним лицима. Гавриловић је ово саопштење саслушао видно потиштен, гласно се питајући какв ће утисак тај чин совјетске владе оставити на југословенски народ.¹⁶⁰ Прекид дипломатских односа изведен је на непријатан и недипломатски начин, тешко је погодио Гавриловића и његове колеге у Москви. Такав однос од одскора формално-правно савезничке, али и вековима уназад савезничке и братске земље није био очекиван. Неколико дана касније Гавриловић је донео одлуку да архива посланства од почетка његовог рада до 13.маја 1941. године буде уништена.

Прекид дипломатских односа две земље није трајао дуго. Непосредно по Немачком нападу на СССР, југословенска влада је изашла са изјавом да се у потпуности придружује Великој Британији која је званичном изјавом признала СССР за свог ратног савезника. Гавриловић се 19.јула вратио у Москву. На састанку са Вишинским, совјетски заменик министра спољних послова му је поручио да не види потребу о споразуму о поновном успостављењу дипломатских односа јер формално ти односи нису ни прекидани, па се то није одразило ни у једном званичном документу.¹⁶¹

---

¹⁶⁰ А.Животић, *нав.дело*, 414.

¹⁶¹ Исто 419-421.

Закључак

Као што смо могли видети руско-српски односи током историје били су углавном пријатељски тј. савезнички. Два народа су нарочито блиско сарађивала током XIX века у епохи решавања тзв. Источног питања. Наиме, у то време је царска Русија свестрано помагала хришћанским народима на Балкану који су били под турском вишевековном окупацијом. Царска Русија је тада имала можемо рећи два мотива због којих је помагала те народе тј. на првом месту српски народ. С једне стране два народа је повезивало заједничко словенско порекло, православна вера и блискост културе и језика. Самим тим, царска Русија је рачунала, да ће у каснијем периоду на том простору имати, себи захвалног, поузданог савезника у борби за своје политичке односно стратешке интересе. Наравно са друге стране, руско интересовање за политичка догађања на Балкану било је подстакнуто вишевековним тежњама руског царства да избије на тзв. „топла мора“ односно да њена флота избије на Средоземно море и самим тим та империјална сила постане значајан политички фактор на Средоземљу. То се најлакше могло извести ширењем на рачун ослабљеног Османског Царства.

До значајне промене у односима два народа дошло је на почетку 20. века, кључни догађај била је Октобарска револуција која је направила велики заокрет у односу на вишевековну политику царске Русије. Совјетска Русија је након завршетка Првог светског рата постала један од највећих противника новоуспостављеног поретка у Европи заснованог на версајском мировном уговору. Са једне стране постојала је велика идеолошка нетрпељивост према западним земљама која је проистицала из политике коју је пропагирала Коминтерна и која се залагала за ширење комунистичке револуције по Европи. Наравно то је изазвало подозрење осталих држава укључујући и Краљевину Србију. Такође Совјетска Русија је из рата изашла на страни поражених, захваљујући Брест-литовском мировном уговору, те самим тим и одредбе Версајског мировног уговора нису биле у складу са њеним интересима.

И у односу на Краљевину СХС и српски народ бољшевичка Русија заузела је такође нови однос, тако да је Београд од 1918. године остао без свог најважнијег спољнополитичког ослонаца. У складу са новим стањем ствари на терену, владајући кругови у Краљевини СХС, пре свега српски народ, према Совјетској Русији заузели уздржан став. Чињеница је

да русофилска осећања у српском народу нису јењавала али исто тако је чињеница и да је постојао основани страх како међу владајућим круговима и династији Карађорђевић тако и међу обичним светом да би због евентуалне ближе сарадње са Совјетима биле ојачане снаге које раде на дестабилизацији земље ту се пре свега мисли на КПЈ. Из тих разлога југословенске власти одбијале су односно одуговлачиле су са признавањем и успоставом дипломатских односа са Совјетским Савезом. Већ током двадесетих година као што смо могли видети дошло је до бројних непосредних контаката и неформалних признања из чисто прагматичних разлога. Као што смо видели било је доста спорних тачака у односима две земље попут повлашћеног положаја руских емиграната који су они уживали на територији Краљевине СХС тј. Србије, затим присуство Василија Штрандмана као дипломатског представника царске Русије, негативних текстова београдске штампе према СССР-у и сл. Кључни догађај у односима две земље десио се 1933.године када су нацисти преузели власт у Немачкој. Тада је и Коминтерна променила свој политички курс према западној Европи али и Краљевини Југославији. Привремено је замрзнут став да Краљевину Југославију као *версајску творевину* и *тамницу народа* треба разорити и прешло се на став да је главни противник у свету нарастајући фашизам. Ипак односи Краљевине Југославије и Совјетског Савеза тапкали су у месту током друге половине тридесетих година пре свега због спољнополитичког курса намесништва и премијера Стојадиновића, који су се у то време поред јасног антибољшевичког расположења, првенствено ослањали на Британију односно балансирани су у политици према Немачкој и Италији. Ове земље су природно биле ненаклоњене Совјетском Савезу па ту треба тражити разлог зашто односи нису били успостављени у то време.

Пад Стојадиновића и почетак Другог светског рата отворио је могућности за промену у дотадашњој политици према СССР-у. Кнез Павле је све више увиђао да политика ослонца на Велику Британију и Француску, односно све тешња сарадња са Италијом и Немачком не може гарантовати сигурност југословенских граница. Иако је лично био антибољшевички расположен кнез Павле је увиђао предности које би нормализација односа са Москвом могла донети земљи. Пре свега евидентна је била чињеница да би земља ослањањем на Совјетски Савез добила већи маневарски простор у односу на нарастајући притисак Италије и Немачке. Исто тако није се могла занемарити чињеница да је већина становништва сматрала да је потребно успоставити дипломатске односе са

Москвом. Посебно је такво расположење било доминантно међу Србима, који су без обзира на политичко опредељење у огромном проценту и даље били прожети проруским осећањима. За разлику од Словенаца и Хрвата чија русофилија није била ни приближно толико изражена. Преговори о нормализацији односа започели су фебруара 1940.године, окончани су потписивањем трговинског уговора 11.маја 1940.године да би 24.јуна исте године дошло до успостављања пуних дипломатских односа две земље. Совјети су у сарадњи са Београдом, свој интерес видели у учвршћивању сопствене позиције на Балкану.

Нормализација односа две земље наишла је на поздраве на већинском делу југословенске политичке сцене нарочито на њеном српском делу. Природно је да су поред комуниста најзадовољнији могли бити лево оријентисани политички актери, дакле земљорадничка странка, лево крило демократа у крајњој линији и демократска странка која је као што смо могли видети имала више разумевања и спремности за сарадњу са СССР-ом од радикала. Вођство ХСС-а на челу са Мачеком имало је више прагматични однос према СССР-у дакле без исказивања русофилских емоција. То је последица чињенице да хрватски национални корпус као ни словеначки није био у већој мери прожет русофилским осећањима попут српског. Наравно најзадовољнији су могли бити комунисти јер је међу њима предњачио поклонички однос према СССР-у тј. Коминтерни. Нарочито је 1933.година била значајна за српске комунисте јер је од тада постепено мењан званичан курс политике према Краљевини Југославији, па су и њихова доминанта проруска осећања могла доћи још више до изражаја.

Суочена са све снажнијим немачким притиском за приступање Тројном пакту, југословенска дипломатија је покушала да обезбеди војну помоћ из СССР-а, која је била неопходна за одбрану политике неутралности на којој је земља инсистирала. Совјети су ове преговоре максимално одуговлачили вођени првенствено бригом да не изазову незадовољство Немаца. Совјети су настојали да немачкој експанзији на Балкану парирају подстицањем русофилских осећања у народу и јачањем утицаја комуниста који су добили инструкције да се оштро супроставе било каквим преговорима са Немцима. Хитлер је на другој страни настојао да Стаљина држи што даље од Балкана. Пошто се Немцима журило појачани су притисци и југословенска влада је почетком 1941.године приступила преговорима о приступању Тројном пакту, истовремено настојећи на другој страни преко

посебних емисара да обезбеди војни савез са Совјетима који би ојачао позицију земље у преговорима са Хитлером. Било је јасно да се од Британије не може очекивати конкретна помоћ, и да је њен циљ у том тренутку био само повезивање држава на Балкану ради стварања одбрамбеног блока а све у циљу започињања рата који би одвукао пажњу Хитлера. Суочена са жестоким немачким притисцима, без јасног совјетског одговора и британске помоћи југословенска влада била је принуђена да приступи Тројном пакту. Овај акт изазвао је експлозију незадовољства у српском народу, и дао је повод од раније планираној акцији свргавања кнеза Павла и Цветковићеве владе од стране одређеног дела официра предвођених генералом Боривојем Мирковићем до чега је и дошло у раним јутарњим часовима 27. марта 1941. године

Нова влада генерала Симовића није повукла одлуку о приступању Тројном пакту, међутим то јој није пуно помогло, јер је Хитлер већ 27. марта донео одлуку да Југославију треба војно уништити. Улога Совјетског Савеза у догађајима од 27 марта није довољно расветљена. За сада немамо поузданих доказа да је Москва учествовала у организацији пуча. Војни пуч у Београду је заинтересовао и забринуо совјетске власти. Донета је одлука да ради циља одлагања напада на Краљевину Југославију а самим тим и скори напад на СССР треба максимално одложити. Стаљин и Молотов су стога одлучили да се са Београдом има склопити војни савез који ће натерати Хитлера на попуштање. Совјетско-југословенски преговори почели су 3. априла у Москви. Састављен је и нацрт уговора с којим се југословенска страна сагласила тражећи једино да се изостави калузула о очувању неутралности напада на једну од страна уговорница и да се убрзају војне испоруке. Немцима се ови преговори ни мало нису допадали, иако је Молотов уверавао Шуленбурга да нема разлога за бригу, и зато су пожурили са војном акцијом. У ноћи 5/6 априла у Кремљу је потписан уговор о пријатељству и ненападању између Југославије и СССР-а. У тим часовима немачки напад на Југославију је започео. Упркос надама Симовићеве владе да ће пакт са Совјетима одагнати Хитлера од напада, судбина Краљевине Југославије била је запечаћена. Све што је Совјетски Савез учинио по том питању било је израз жаљења због рата на Балкану и осуда мађарске агресије на Југославију. Штавише маја 1941. године ускраћено је гостопримство југословенском посланству чиме су званично прекинути односи две земље.

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије

Фонд број 37; фонд Милана Стојадиновића

Фонд број 38; Централни пресбиро председништва министарског савета краљевине Југославије

Фонд број 334; Министарство спољних послова краљевине Југославије

Објављени извори

Аврамовски Ж. , *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*; knjiga br.3(1939-1941), Beograd 1996.

Дожић Г. , *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд 1990.

Јовановић Д. , *Политичке успомене: књига бр. 6 Узлет у бури*, Београд 1997.

Ribar I. , *Politički zapisi III*, Beograd 1951. i *Politički zapisi IV*, Beograd 1952

Smiljanić D. , *Sjećanje na jednu diktaturu*, Beograd 1960.

Трифуновић М. , *Емигрантске успомене*, Београд 1990.

27.mart tematska zbirka dokumenata, priredili B.Petranović i N. Žutić, Beograd 1990.

Литература

Barker E., *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978.

Екмечић М. , *Дуго кретање између клања и орања; историја Срба у новом веку (1492-1992)* Београд 2019.

Животић А. , *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*, Београд 2016.

Petranović B., *Istorija Jugoslavije 1918—1988*, knjiga br., Beograd 1986.

Петровић Д. , *Краљевина Југославија и СССР 1935-1941*, Београд 2017.

Поповић Н. , *Србија и Октобарска револуција 1917-1918.*, Београд 2014.

Terzić V. , *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knjiga br. 1, Beograd 1982.

Тимотијевић М. , *Драгиша Васић: (1885-1945): и српска национална идеја*, Београд 2016

Нортнер Ј. , *Jugoslavija u krizi: 1934-1941*. Rijeka 1973.

Цветковић С. , *Југославија 1939-1941, Совјетска присутност у југословенском политичком животу на почетку Другог светског рата*, Београд 1999.